

Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity

Náuka o slovnej zásobe

Jozef Pavlovič

Trnava 2015

© doc. PaedDr. Jozef Pavlovič, PhD.

Recenzenti:

doc. PhDr. Juraj Hladký, PhD.

PhDr. Ingrid Hrubaničová, PhD.

ISBN 978-80-8082-928-5

Obsah

0 Úvod	5
1 Pomenovanie, význam, semióza	7
2 Polysémia.....	16
3 Synonymia	27
4 Homonymia	35
5 Antonymia	41
6 Paronymia.....	51
7 Obohacovanie slovnej zásoby	59
8 Vzťah medzi motivantom a motivátom.....	67
9 Frazeológia a terminológia.....	75
10 Vzťahy v slovnej zásobe a ich odraz v lexikografii	88
Literatúra	102

0 Úvod

Učebnica je určená pre študentky a študentov odboru predškolská a elementárna pedagogika (skrátene PEP). Keďže tento študijný odbor sa teoreticky opiera o viaceré vedné disciplíny prírodných a spoločenských vied, filologická zložka v ňom sa redukuje na praktickoodborné podanie.

Jazykové vzdelávanie v tomto odbore síce nie je jediné a samostatné, napriek tomu však má výsostné postavenie, keďže má za cieľ výchovno-vzdelávaciu činnosť zameranú na deti predškolského a najnižšieho školského vzdelávania. V tomto období dieťa nadobúda základné jazykové kompetencie. Investigácia a regulácia tohto procesu si vyžaduje obzvlášť citlivý prístup, ako aj dobrú jazykovú prípravu vyučujúcich a vychovávateľov, ktorú možno stabilizovať v jazykovednej reflexii.

Náuka o slovnej zásobe v tejto príručke obsahuje základné poznatky o slovnej zásobe, pričom sa tu čerpajú poznatky z lexikálnej sémantiky (oblasť pomenovania a vzťahov v slovnej zásobe), zo slovtvorby (oblasť obohacovania slovnej zásoby), ale aj zo špecifických čiastkových jazykovedných disciplín, ako je frazeológia, terminológia, lexikálna štylistika a lexikografia. Súhrnne sa uvedená problematika zahrnuje pod tradičným pomenovaním lexikológia, a to aj v čisto filologických odboroch.

Štruktúra učebnice je založená na tematickom rozdelení látky do desiatich kapitol, čo približne zodpovedá plánu vyučovacích jednotiek počas semestra. Jednotlivé kapitoly obsahujú jednak súhrn teoretických poznatkov k danej téme, jednak príslušné seminárne cvičenia.

Lexikológia (z gr. *lexis* = slovo, *logos* = náuka, veda) je zviazané s lexikálnou (slovníkovou) významovo-výrazovou jazykovou rovinou, sekundárne aj so samostatnou slovotvornou významovo-výrazovou rovinou, keďže skúma inventár prvkov a vzťahy medzi týmito prvkami v jazyku. Zjednodušene možno povedať, že v lexikológii sa skúmajú slová, a to z hľadiska ich významu, miesta v systéme jazyka, pôvodu a ich tvorenia, gramatických vlastností, ako aj z hľadiska sfér ich používania v komunikácii. Centrálne postavenie tu zaujíma sémantika ako náuka o význame jazykových jednotiek, hoci spomedzi nich sa ohraničuje iba na slovo, slovné pomenovanie (združené pomenovanie, združenina a frazémy). Ide teda o sémantiku v užšom zmysle, keďže v širšom zmysle sa ňou rozumie aj vetná a textová sémantická problematika. V oblasti lexikológie potom hovoríme o lexikálnej sémantike, pričom sa v nej uplatňujú dva metodologické postupy: 1. onomaziologický (tu sa postupuje od javu k označujúcim prvkom), 2. semaziologický (postup od označujúcich prvkov k javom). Obidva aspekty sa však vzájomne dopĺňajú a prestupujú.

1 Pomenovanie, význam, semióza

Pomenúvanie (nominácia) je proces, pri ktorom sa pomocou jazykových prostriedkov pomenúvajú predmety, javy, deje alebo udalosti objektívnej reality. Produktom tohto procesu je **pomenovanie**, ktoré má tri formy; sú to **slovo**, **slovné spojenie** a **frazéma**.

Slovo z hľadiska formy je ustálený rad foném, jeho forma je ustálená. Z hľadiska významu je to základná pomenúvacia jednotka vyjadrujúca vzťah k objektívnej realite; môže byť **autosémantická** (plnovýznamová) a **syntémantická** (neplnovýznamová). Autosémantické jazykové jednotky slúžia na pomenúvanie osôb, vecí, javov, udalostí a stavov. Syntémantické slová vyjadrujú vzťahy medzi slovami, vetami alebo súvetiami. Slovo z tvarovej stránky definujeme ako súbor slovných tvarov, čo znamená, že identitu slova tvoria všetky jeho tvary. Súbor ohýbacích tvarov *strom, stromu, strome, stromy, stromov, stromom, stromoch, stromami* predstavuje jediné slovo *strom*. Naproti tomu usporiadaný súbor slov s tým istým koreňom, ktorého členy sú pospájané vzťahmi odvodenosti, sa nazýva slovná čeľaď, napr. na neodvodené slovo *strom* sa viažu odvodené slová *stromový, stromček, stromisko, stromec, stromoradie, stromovitý, stromovite, stromovito*.

Slovné spojenia čiže **združené pomenovania** alebo **združeniny** sú viazané slovné spojenia, sú ustálené a tvoria elementárnu lexikálnu jednotku, pre ktorú je charakteristická stálosť komponentov spojenia (ustálenosť formy) a celostnosť významu. Môžu byť dvoj- a viacslovné, napr. *kuracie mäso, biele víno, ľadový hokej, stredná odborná škola*. Ustálené slovné spojenia sú samostatnými lexikálnymi jednotkami. Na rozdiel od nich voľné slovné spojenia túto funkciu nemajú, napr. *čítať knihu, čítať myšlienky, čítať noty...*

Frazeologické jednotky čiže **frazémy** alebo **frazeologizmy** sú odvodené jazykové jednotky, ktoré sa ustálili na základe obraznosti a expresívnosti, pričom majú nerozložiteľný význam, napr. *prišlo to ako búrka* (= nečakane), *je tu ako v chlieve* (= je tu neporiadok), *uniknúť o chlp* (= o kúsok).

Slová, združené pomenovania a frazémy sa súhrnne nazývajú lexémy. **Lexéma** je základná jazyková jednotka, ktorá je nositeľkou vecného významu, pričom sa ňou rozumejú aj všetky tvary príslušného slova. Súbor lexém určitého jazyka predstavuje jeho **lexiku**, t. j. slovnú zásobu. Lexémy, ktoré majú viac významov, sú súbormi semém.

Seméma predstavuje jednotlivý význam slova. Kým teda lexéma je slovníkové slovo, seméma je významové slovo. Napr. lexéma *motýlik* má tri semémy: 1. *malý hmyz s blanitými krídlami a s cuciakom*, 2. *doplnok v podobe motýlích krídel nosený na golieri košele*, 3. *štyl plávania*. Alebo lexéma *piecť* má štyri semémy: 1. *pripravovať jedlo pôsobením teploty*, 2. *veľmi hriať, páliť (slnko pečie)*, 3. *pripravovať, chystať (tí čosi pečú)*, 4. *držať, paktovať s niekým*.

Semémy pozostávajú zo **sém** čiže zo sémantických príznakov. Sú to najmenšie sémantické komponenty, ktoré nemožno ďalej deliť. Napr. slovo *teplomer* má sémy „prístroj“ + „meranie teploty“.

Jednotlivé sémantické komponenty zisťujeme tzv. **komponentovou analýzou lexikálneho významu**. Každý význam sa totiž skladá z viacerých, hierarchicky usporiadaných komponentov. Najvyššie stoja **kategoriálne komponenty** (KK), ktoré majú lexikálno-gramatickú povahu. Signalizujú jestvovanie lexikálno-gramatických tried slov, ktoré bežne nazývame slovné druhy. Nižší stupeň zovšeobecnenia predstavujú **subkategoriálne komponenty** (SK), ktoré zaraďujú slová do lexikálno-gramatických podtried, rozlišujú sa nimi napr. životné a neživotné

podtriedy triedy substantív, akostné a vzťahové podtriedy triedy adjektív, činnostné a stavové podtriedy triedy sloviess atď. **Generické komponenty** (GK) integrujú významovo blízke lexikálne jednotky (napr. *učiteľ* = kto učí, *liečiteľ* = kto lieči) a napokon najnižšie stoja **individuálne komponenty** (IK), ktoré špecifikujú vlastný význam ako jedinečnú sémantickú jednotku. Napr. slovo *liečiteľ* má KK „substancia, predmetnosť“, SK „životnosť; konkrétnosť, počítateľnosť“, GK „osoba istého povolania“, IK „liečiť“. Slovo *šepkať* má KK „dynamický príznak“, SK „činnosť“, GK „hovoriť“, IK „tichučko“.

Veľká časť slov obsahuje popri čisto kognitívnom, nociónálnom význame ešte emocionálny hodnotiaci význam, ktorý je rozpoznateľný len v určitom kontexte. Napr. slovo *ručička* má komponenty ako slovo *ruka*, pričom výrazný je v ňom komponent „malá“. Lenže v určitom kontexte sa tu súboru komponentov slova *ruka* nepridáva komponent zdrobnenia, ale emocionálne hodnotenie: *bozkávam vašu ručičku*. Pri irónii takýto komponent vládze prehodnotiť význam slova do opačného pólu: *Boli to veru pekní priatelia na tankoch*. Slovo *priatelia* sa tu už chápe v opačnom význame. V niektorých slovách emocionálne hodnotenie dominuje nad kognitívnu zložkou, porov. napr. sloveso *spať* a jeho expresívne synonymá *spinkať*, *drichmať* alebo *chrápať*. Vysokú mieru expresívnosti majú slová s afektívnym emocionálnym hodnotením, a to kladným alebo záporným: *otrasný (kabát)*, *brutálne (dobrý)*, *šialená (radosť)*, *úžasné (jedlo)*.

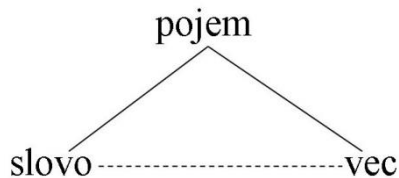
Lexikálny význam je význam slova, slovný význam. Je to komplexný obsah lexikálnej jednotky v jazykovom systéme, ktorý umožňuje jej využívanie v reči. Niektoré lexémy sú viacvýznamové, tvorí ich viac semém. Jednovýznamové lexémy sú rovné jedinej seméme.

Základné vzťahy medzi objektívnou realitou, myslením (myšlienkovou oblasťou) a jazykom znázorňujeme pomocou **sémantického trojuholníka**. Tento model utvoril filozof Gottlob Frege, v jazykovede ho uplatnili Charles Kay Ogden a Ivor Armstrong Richards. Plné čiary znázorňujú priame vzťahy, prerušovaná čiara znázorňuje sprostredkovaný vzťah.

Priame vzťahy sú dva:

1. pojem a slovo predstavujú vzťah **signifikácie**, je to významový vzťah;
2. pojem a vec tvoria označovací, ukazovací vzťah **denotácie**.

Čiarkovaná spojnica medzi pomenovaním a vecou naznačuje, že medzi týmito dvoma prvkami je nepriamy, sprostredkovaný vzťah. Je to kognitívny vzťah. Označujeme ho **designácia**.

Sémantický trojuholník ukazuje na vzťah medzi **označujúcim** (= pomenovanie) a **označovaným** (= vec a pojem). Označujúce je pevný rad foném, ktorým sa pomenúva istý výsek mimojazykovej skutočnosti, pričom sa vzťahuje tak na konkrétny predmet (= denotát), ako aj na pojem (designát), ktorý sa vzťahuje na celú triedu predmetov. Napr. slovom *jablko* sa pomenúva plod jablone. Denotát tohto pomenovania identifikujeme v konkrétnom použití vo vete *Zjedz toto jablko*, signifikát vo vete *Jablko je zdravé*. V uvedených použitíach rozlišujeme konkrétnu vec a triedu vecí (všeobecný význam). Niektoré slová majú iba konkrétny, vecný (denotatívny) význam, napr. zámená *tu, toto, tento* a číslovky *jeden, tisíc, milión*, niektoré

zasahujú iba pojem, majú iba signifikatívny význam, napr. *smútok*, *radosť*, *hlbka*. Lexikálny význam slova sa teda utvára jednak vo vzťahu medzi slovom a označovanou vecou, jednak medzi slovom a pojmom. Povaha obidvoch takýchto vzťahov je voľná, **arbitrérna**, čo znamená, že jazykový prostriedok (označujúce) nie je podmienený vlastnosťami označovanej skutočnosti. Výnimku tvoria iba zvukomalebne slová, napr. *au*, *kikirikí*, *och*, ktoré sú výsledkom imitácie prirodzených zvukov.

Spôsob, akým sa slovám dávajú významy vo vzťahu k veciam, sa nazýva **semióza**. V semióze sa spravidla lexikálny význam vo svojej vecnej hodnote posúva, a to buď hodnotiacim prvkom, prehodnotením vecného významu alebo pridaním významového odtienka. Takýto posun sa niekedy ustáľuje. Ustáľovací proces sa nazýva **lexikalizácia**. V nej sa dajaký prvok postupne stáva súčasťou slovnej zásoby. Význam slova sa však uplatňuje aj pri tzv. **okazionálnych slovách**, t. j. pri príležitostných použitíach. Pri zmene významu slova najčastejšie pôsobí metafora a metonymia. **Metafora** je založená na vonkajšej podobnosti pomenovaných vecí. Napr. slovom *pivo* sa v minulosti označovalo všetko na pitie, postupným zúžením sa však vzťahuje iba na špecifický nápoj. Metonymia sa uplatňuje na princípe vnútornej súvislosti pomenovaných vecí, napr. slovom *stolár* sa pôvodne označoval výrobca stolov, neskôr sa jeho význam rozšíril tak, že sa ním pomenúva výrobca a opravár vecí z dreva. Pri niektorých slovách sa uplatňujú obidva princípy. Napr. slovo *hlava* ako „časť ľudského tela“ má metaforický význam „sídlo rozumu, pamäti“ a metonymické významy „vedúca osobnosť istej organizácie a pod.; *hlava štátu*“ alebo „ústredná časť zariadenia; *hlava kola*“.

Cvičenia

1. Odhadom určte počet semém uvedených lexém. Potom ich vyhľadajte v Krátkom slovníku slovenského jazyka (ďalej KSSJ). Porovnajte svoje odhady.

mohyla, noha, nosohltan, pera, pero, spečatiť, struna, strúžik

2. Analyzujte významové komponenty slov *barometer, taxameter, termometer, seizmometer, manometer, galvanometer, fonometer, sonometer, vibrometer, spirometer, elektrometer, spektrometer*. Ktoré sémy majú spoločné a ktoré ich rozdeľujú?

3. Skúmajte vyznačené slová z hľadiska denotatívности a signifikatívности. Zatriedte ich podľa tohto kritéria.

V našom aute je pohodlne. Slovensko je jeden z najväčších výrobcov osobných áut. Sú v tom kompóte aj hrušky? Hruškovica sa páli z hrušiek. Nie silou, ale vytrvalosťou voda kameň láme. Najlepšia je obyčajná voda. Prilej mi ešte trocha tej vody. Je tvrdý ako kameň. V našom vchode zadržujeme otvorené dvere tak, že podložíme pod ne kameň.

4. Podčiarknite tie slová, ktoré predstavujú

a. lexému *dom*:

domáci, domisko, domy, domoch, domovina, zdomáčniť, dominanta, dom, dome, domček;

b. lexému *skrotiť*:

skrotenie, krotký, skrotil, skrotili, bol by som skrotil, neskrotný, skrotený, skrotíš, skrotíte;

c. lexému *sklovitý*:

sklovitému, sklovitej, sklovité, sklovina, sklovinovitý, sklovinovitého;

d. lexému *štvrtok*:

štvrtkový, štvrtky, štvrtkov, štvrtkoch, štvrtrok, štvrtíť, štvrtina, štvrtý;

e. lexému *sedemramenný*:

sedemramenné, sedemramenného, sedemhran, sedemsten, sedemdielny, sedemramenných.

5. Ktoré z uvedených semém obsahujú GK „nástroj, pomocou ktorého sa niečo robí, vyrába“?

dierovačka, obrubovačka, stehovačka, barlička, filologička, sečka, prerážačka, vŕtačka, endlovačka, pravačka

6. Ktoré z uvedených semém obsahujú KK „substancia, predmetnosť“ a zároveň SK „činnosť“?

naberačka, zvaračka, oblievačka, zakáľačka, žobráčka, obaračka, kortešačka, piatačka, múračka, papračka, kúpačka

7. Pozorujte lexému *čierny*, rozlíšte jej semémy a určte, či vystupujú vo voľnom alebo ustálenom spojení.

Minuloročné prázdniny sme strávili pri Čiernom mori. Náš kemping bol v blízkosti lesíka z mladých borovíc čiernych. V auguste tam už dozrievala baza čierna. Z domu sme tam šli dosť bieli, ale po dvoch týždňoch sme boli úplne čierni. Zažili sme tam však aj čierne dni, keď sústavne lialo a museli sme si poobliekať svetre. Čierne myšlienky nás však držali iba chvíľu. Prekonávali sme ich. Hrali sme Človeče nezlosť sa, čierneho Petra a kanastu. Usilovali sme sa nestratiť

humor, ani ten čierny. Najvzrušujúcejšie boli chvíle, keď sme držali čiernu hodinku. Tu sme si veľa rás trafili do čierneho, keď sme si navzájom dávali nahliadnuť do vnútra. Boli to veľmi úprimné rozhovory, nik nemal čierne úmysly.

8. Podčiarknite lexiu (jednotku čítania)¹ volať (sa) a potom ju zhodnoťte na úrovni lexém a semém.

Sedím v autobuse za šoférom. Z jeho rádia zaznieva Váľkov zhudobnený refrén: „chodím k tebe, keď ma voláš, chodím, aj keď nevoláš“. Vtom mi niekto volá: „Haló, Paľo?“ – „Nie, ja sa volám Peter.“ – „Aha, myslela som, že pôjdeme do divadla. Už tri razy som ti volala, ale zakaždým ten žoviálny hlas, že volaný účastník nie je dostupný...“ – „No, vieš, bol som vo volebnej komisii, mali sme voľby do akademického senátu. Vždy ma tam volávajú. Musíme mať vypnuté mobily, ináč by nás mohli volať na zodpovednosť.“ – „V poriadku, tak večer si voláme. A prepáč, že som si poplietla meno... Je to už dávno, čo si ma volal na kávu.“ – „No fajn, vieš, ako sa do hory volá, tak sa z hory ozýva. Mimochodom, tiež som zabudol, ako sa voláš...“

9. Uvedené slová roztriedte podľa toho, či tvoria jednu lexému písať, alebo slovnú čeľaď.

písal, písaný, písanie, pisateľ, pisateľka, píšem, píšeš, píšeme, bol by som písal, bol som písal, budem písať, pisár, písadlo, písanka, písачka, píšete, písací, nepísaný, písmo, píšuci, nepíšuci, písmeno, písomka, písomníctvo, písomnosť, piš

¹ Týmto termínom sa neoznačujú systémové jednotky lexikálnej roviny. Je to iba technická pomôcka v jazykovednej práci, pomocou ktorej sa identifikujú rôzne prvky lexiky.

10. Roztriedte slová podľa slovnodruhového kritéria do dvoch skupín podľa toho, či sú autosémantické alebo synsémantické.

nožnice, lupa, pred, po, nad, ale, ba, kvitnúť, konštatovať, peračník, Dunaj, zistiť, s, bez, áno, nie, čerta, pekný, ja, ty, ona, sto, tisíc, od, do

2 Polysémia

Polysémia čiže **viacvýznamovosť** je jav, pri ktorom sa jedným slovom pomenávajú viaceré myšlienkové obsahy. Pri polysémii sa jedno označujúce vzťahuje na viac označovaných. Grécke *poly* znamená „veľa, mnoho“. Je opakom synonymie, pri ktorej je jedno označované zviazané s viacerými označujúcimi.

Polysémiu vymedzujeme na pozadí **monosémie** čiže **jednovýznamovosti**. Podľa týchto dvoch vlastností rozdeľujeme slovnú zásobu (slová) na polysémické a monosémické jazykové jednotky.

Monosémické slová na rozdiel od polysémických slov majú iba jediný význam – jedno označujúce rovná sa jednému označovanému, napr. *červivieť, holič, tri, bojzlivý, vitamín*. Bezpečne určíme monosémiu pri číslovkách. Typické monosémické sú odborné termíny (*bokorys, pôdorys, integrál, čpavok, hriadeľ, ľuľkovité, proteín*) a vlastné mená (*Trnava, Rakúsko, Hviezdoslav, Novozélandčan*).

Pri polysémii vznikajú ťažkosti s určením hranice medzi polysémiou a homonymiou. Homonymá jestvujú už ako samostatné lexikálne jednotky, ich významová súvislosť sa v priebehu vývinu úplne spretáhla, porov. *pevnosť (kovov)* a *pevnosť (ako opevnenie)*. Za polysémické nepokladáme rovnaké slová s odlišnými významami v rozdielnych jazykových systémoch. Napr. spisovné slovo *oliva* nemožno takto usúvzťažiť s nárečovým *oliva* s významom „orgován“. Sú to **tautonymá**.

Ďalšou ťažkosťou, ktorá vzniká pri polysémii, sú slovnodruhovú prechody, čo znamená, že so zmenou významu slova, teda so vznikom novej semémy, sa niekedy, hoci nie pravidelne

a výlučne, mení aj slovný druh. Napr. podstatné meno *pozor* s významami „pozornosť“ alebo „vojenský a telocvičný postoj“ sa mení na citoslovce, ktorým sa vyjadruje výzva na zvýšenie pozornosti alebo varovanie pred nebezpečenstvom. Slovnodruhovú príslušnosť semémy však spoľahlivo možno odlíšiť podľa kontextu. Ďalšie príklady pozri v tabuľke.

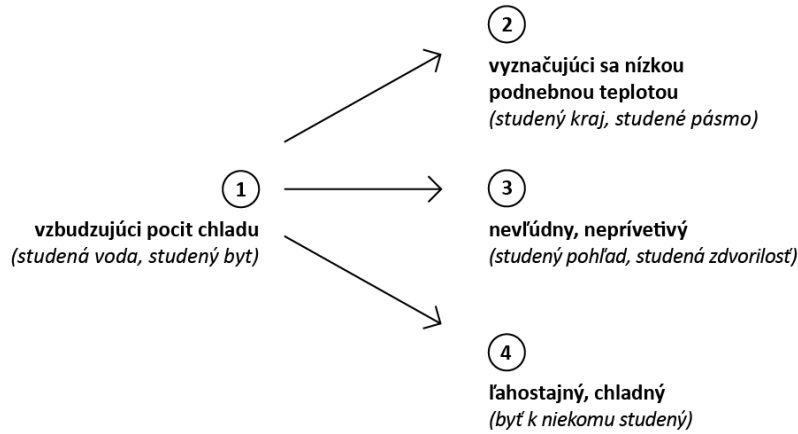
Slovnodruhovú prechody a diferencie možno pozorovať na vybraných lexémach v tabuľke, pričom jednotlivé semémy väčšinou signalizujú odlišnú príslušnosť k slovnému druhu.

	podstatné meno	prídavné meno	zámeno	číslovka	sloveso	príslovka	predložka	spojka	častica	citoslovce
ako			+					+	+	
akurát		+				+			+	
beda						+				+
hurá	(+)	+								+
pracujúci	+				+					
ťažko						+			+	
triedny	+	+								
trocha	+			+		+				
čača	+	+								
jeden	+		+	+						
vedúci	+	+			+					
zlomený		+			+					

Polysémia sa v slovníkoch označuje arabskými číslicami, pričom sa často uplatňuje aj poradie utvorenosti. Heslové slovo sa chápe ako slovníkové slovo (lexéma), jednotlivé významy sú významové slová (semémy).

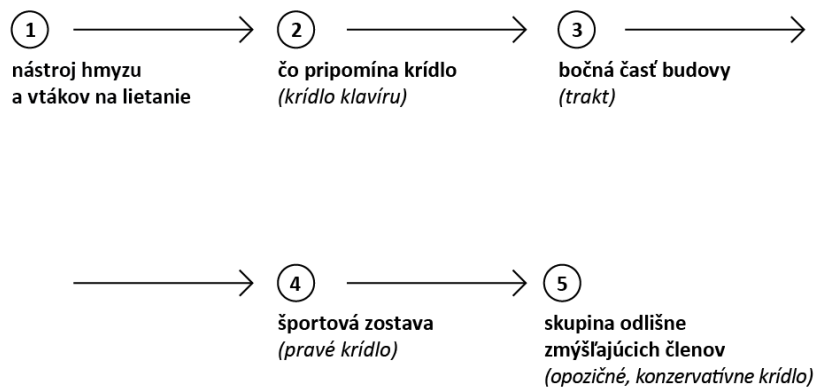
Z hľadiska utvorenosti semém sa rozlišujú tri druhy polysémie:

a. radiálna – všetky druhotné významy sa viažu na základný prvotný význam; porov. významy slova *studený*:

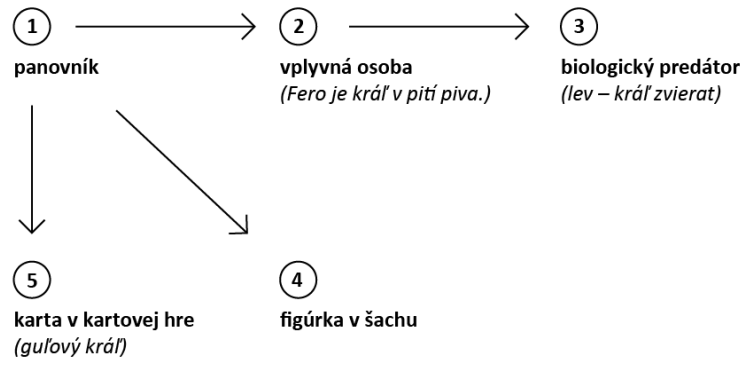

b. reťazová – každý ďalší význam vzniká z predchádzajúceho významu; porov. slovo *krídlo*:

1. nástroj hmyzu a vtákov na lietanie → 2. čo pripomína krídlo, *krídlo klavíra* → 3. bočná časť budovy, trakt → 4. športová zostava, *pravé krídlo* → 5. skupina odlišne zmýšľajúcich členov (*opozičné, konzervatívne krídlo*)

c. rozvetvená – kombinovaná radiálno-reťazová polysémia, pri ktorej aspoň dva významy majú spoločnú zložku; porov. slovo *kráľ*:

Cvičenia

1. Pozorujte sémantizácie (výklady slov) polysémického slovesa *stiahnuť* v ľavom stĺpci a priradte k nim náležité exemplifikácie (príklady typických spojení) z pravého stĺpca. Vzor je pri 1. význame.

1. ťahaním dostať nadol -----	s. roletu
2. odstrániť z povrchu	s. hrniec zo sporáka
3. ťahom premiestniť	s. kožu
4. zväbiť	s. si opasok
5. ťahom zmenšiť, spevniť	s. ho na diskotéku
6. omotať, a tak spevniť	s. ranu obvazom
7. odviešť kvapalinu inam	s. arcibiskupa z postu
8. odsunúť (z pozície)	s. film z internetu
9. zmraštiť	s. niekomu zo mzdy
10. vyradiť z používania	s. čelo
11. strhnúť zo sumy	s. bankovku z obehu
12. nahráť	s. víno do fliaš
13. odvolať (z funkcie)	s. hráčov z obrany

2. Zvratné sloveso *stiahnuť sa* v rozmanitých mikrokontextoch parafrázujte významovo vhodnými slovesami, vysvetľujúcimi jeho význam.

Príklady:

Had sa stiahol do kľbka (schúlil sa).

Celý sa stiahol, aby vyzeral menší (skrčil sa).

Tričko sa po praní stiahlo (zmenšilo sa).

Demonštranti sa stiahli do hlúčika ().

Po ošetrení sa rana stiahla ().

Hrdlo sa mi stiahlo od žiaľu ().

Partizáni sa aj s technikou stiahli do hôr ().

Z kláštora sa pustovník stiahol do Zoborskej jaskyne ().

Tvár sa mu stiahla od bolesti ().

Žiak sa stiahol do seba ().

*zaceliť sa; spojiť sa (do celku alebo skupiny); uzavrieť sa; zmraštiť sa; premiestniť sa; odísť;
zovrieť sa*

3. Slovo *súd* má významy logický výrok, kritické hodnotenie, ortieľ (rozsudok), náboženská udalosť sprevádzajúca koniec sveta, súdne konanie, budova, orgán majúci právomoc, zbor sudcov. Nájdite ich v nasledujúcich vetách.

Pohnali ho pred súd.

Na chodbe súdu nebolo jediného miesta na sedenie.

Zriedka vyhrá novinár súd s politikom.

Po dopade meteoritov vraveli, že prišiel posledný súd.

Súd sa radí bez účasti médií.

Vyriekli nad ním súd, hoci bol nevinný.

Súd A je pravdivý, súd B je nepravdivý.

O jeho najnovšej knihe vyslovili kritici nepriaznivé súdy.

4. Zistite, v ktorých slovných spojeniach má slovo *suchý* sému „neobsahujúci tekutinu“.

suchá bielizeň, suchý kašeľ, suché leto, suchá saláma, suchá pleť, suchý starec, suchý fakt, suchá reč, suchý praskot, suché víno

5. V nasledujúcich trojiciach významových slov podčiarknite prvotný význam lexémy.

blázon – pochábeľ, šašo, duševne chorý

búrka – atmosférický jav, búrlivý prejav citu, prudká hádka

činohra – činoherný umelecký súbor, budova činohry, divadelná hra

fantázia – výmysel, obrazotvornosť, voľná hudobná skladba

kohútik – malý kohút, uzáver, účes

sadnúť – zaujať sedaciu polohu, hodiť sa (*oblek mu sadol*), začať prenasledovať (*sadla si na žiaka*)

šestnástka – niečo označené číslom 16 (električka, trolejbus), číslo 16, pokutové územie (pri futbale)

zasvätiť – obradom vysvätenia venovať, obetovať (z. *život literatúre*), dobre informovať (z. *do tajomstiev*)

6. Niektoré výrazy v uvedenom texte sú polysémické. V daných spojeniach nájdite náležitú sémantizáciu, ktorá vyjadruje uvedenú semému.

Nitriansky hrad je zachovalý hradný komplex v Nitre. Nachádza sa na hradnom vrchu v centre mesta vo výške 220 m n. m. a vytvára výraznú dominantu mesta pod južnými výbežkami pohoria Tribeč. Pôvodne zaberá celú oblasť hradného kopca aj horného mesta, asi osem a pol hektára. Dominantou hradného areálu je Katedrála svätého Emeráma, biskupský palác a mohutná pevnosť s vystupujúcimi bastiónmi. Dnes na hrade sídli biskupský úrad.

Hradný vrch bol svedkom najstarších slovanských dejín, keď sa tu koncom 8. storočia začalo formovať Nitrianske kniežatstvo. Výhodná poloha lokality, z troch strán chránenej riekou Nitrou, sa stala vhodným miestom na vybudovanie opevneného hradiska. Práve tu s veľkou pravdepodobnosťou stál Pribinov kostol, spojený s najstaršou písomnou zmienkou o meste, no i celom kniežatstve.

Po začlenení Nitrianskeho kniežatstva do Veľkej Moravy sa mesto stalo sídelným centrom kniežaťa, ktorý hradisko ďalej rozširoval a opevňoval. Potvrdené písomné správy o hradisku pochádzajú z roku 871 a záznamy v Maurovej legende z polovice 11. storočia už spomínajú baziliku svätého Emeráma, ktorá dodnes tvorí súčasť hradného komplexu. Ten sa z hradiska vyvinul pravdepodobne v čase formovania Uhorského kráľovstva, keď Nitra bola dôležitým správnym centrom rovnomenného kniežatstva. Počas pustošivého vpádu Mongolov v roku 1241 stál na hradnom vrchu už opevnený hrad, ktorý odolal nájazdom útočníkov. K výraznému poškodeniu však došlo pri požiaroch počas obliehania hradu Přemyslom Otakarom II. v roku 1271, po ktorom bola nevyhnutná obnova kostola i opevnenia.

Hrad sa stal stredom záujmu panovníkov, ako bol Matúš Čák Trenčiansky, Žigmund Luxemburský alebo Matej Korvín, ktorého vojsko hrad v roku 1465 spustošilo. Opevnenie bolo opäť zosilnené počas tureckých nájazdov na územie južného Slovenska v 16. storočí, keď bol vybudovaný aj renesančný hradný palác a nová vnútorná hradná brána. Napriek dobrému obrannému systému sa v roku 1663 na krátky čas Turkom podarilo hrad ovládnúť a následne sa pristúpilo k prebudovaniu celého obranného systému. Na začiatku 18. storočia bol prestavaný aj tzv. horný kostol a pribudol biskupský palác.

7. Podľa významu slovesa *liať* určte v daných spojeniach príslušnosť k semému.

celý deň lialo ako z krhly

tohtoročné hrozno dobre lialo

nelej špinavú vodu na kvety

pálenku lial do plastovej fľaše

to je ako liať vodu do Dunaja

zase leješ vodu do koša

voda z rýny sa leje prúdom

pot sa mu lial z čela

ale sa z neho leje

8. Podľa významu substantíva *pochod* určte v daných spojeniach príslušnosť k semému.

pochod v dvojstupe

rota sa dala na pochod

husí pochod

všetko robíš za pochodu

z reproduktora zaznel pochod

zúčastnil sa na protestnom pochode občanov

nerozumiem tvojmu myšlienkovému pochodu

9. Podľa významu adjektíva *šedivý* určte v daných spojeniach príslušnosť k semému.

má šedivé vlasy a fúzy

nebo je šedivé

šedivý starec

tie šaty sú už šedivé

nebaví ma čítať taký šedivý opis

šedivá robota

10. Určte, v ktorých prípadoch je číselný výraz alebo výraz miery monosémický.

tisíc ráz presviedčať

tisíc eur

zober si svojich päť slivák

tristo hrmených

stokrát prosiť

dva krát dva

desať lomene päť

judášskych tridsať strieborných

prišlo ich zo desať

vzal si väčšiu polovicu

odvážte mi kilo mäsa

ty si vždy bol jednotka

3 Synonymia

Synonymia je vzťah medzi slovami, ktoré sú významovo zhodné alebo blízke, vyjadrujúce ten istý pojem, no odlišujúce sa navzájom významovými odtienkami alebo štylistickými príznakmi. Je to vzťah medzi synonymami, ktoré tvoria dvojice, ale aj celé rady (gr. *synonymos* znamená „rovnoznačný“). Pri synonymii sa jedno označované viaže s dvoma alebo viacerými označujúcimi. Inými slovami, jednému denotátu (veci, predmetu) zodpovedá viacero designátorov (významových jednotiek).

Za synonymá sa nepokladajú **dublety**, t. j. dvojtvary (*zas, zasa, zase*) a **varianty** (*šplachnúť/šplechnúť, šuplík/šuflík, parfum/parfém*). Ani ekvivalenty slov dvoch rozdielnych jazykov nie sú synonymá, lebo synonymia je významový vzťah v rámci jedného systému. České slovo *léčka* má slovenský ekvivalent *pasca*, nie sú to však synonymá.

Synonymá sa rozdeľujú do troch skupín:

1. ideografické, resp. lexikálne synonymá popri základnom význame priberajú aj **významové odtienky**, napr.:

cesta (širší obsah) – *hradská* (užší obsah)

pršať (vyššia intenzita) – *mrholiť* (nižšia intenzita)

konár (väčší rozmer) – *ratolest* (menší rozmer)

2. absolútne synonymá sa významovo úplne prekrývajú, takže v súčasnosti pri nich už nepociťujeme územný pôvod (*opäť/znova, mnoho/veľa*) ani pôvod z hľadiska „domáce – cudzie“ (*písmeno/litera, teológ/bohoslovec, rajčina/paradajka*). Pôvodne krajové pomenovania, napr. *oblok* a *okno* postupne splynuli do absolútnej synonymie, takže sa pri nich prestala pociťovať

krajovosť. Na druhej strane sa z takýchto synonymám postupne jedno stalo odborným termínom, a tak nadobudlo príznakovosť (náučného alebo administratívneho štýlu), napr. z dvojice slovíes *brzdiť/hamovať* sa *brzdiť* uplatňuje v dopravnej terminológii, v dvojici *prhláva/žihlava* je botanický termín *prhláva*.

3. štylistické synonymá sa vydeľujú jednak podľa expresívnosti, jednak podľa príslušnosti k štýlom. Takéto synonymá sa odlišujú rozličnými konotáciami, preto synonymický vzťah vyjadrujú rozdielnym spôsobom. Hovoríme o ich rozdielnej spájateľnosti čiže o **kolokabilite**. Niektoré semémy majú širšiu, iné užšiu kolokabilitu, preto všetky synonymá nemožno voľne zamieňať v ľubovoľných kontextoch. Napr. zo synonymám *robiť – pracovať – driať – lopotiť* nájdeme v oficiálnom administratívnom dotazníku kolónku iba pre prvé dve. Podobne v pracovnom životopise nemôžeme použiť formuláciu „*drel som na Pedagogickej fakulte TU*“...

Synonymá jestvujú dvojako:

a. v synonymických dvojiciach, napr. *lingvistika – jazykoveda, analýza – rozbor, písmeno – litera*;

b. v synonymických radoch, napr. *túžiť – bažiť, dychtiť, prahnúť, žízniť, lačniť*.

V uvedenom rade je slovo *túžiť* **dominanta**. Dominanta synonymického radu je jeho základný člen, preto v slovníkovom spracovaní sa uvádza na jeho začiatku. Tento člen je významovo všeobecnejší, štylisticky neutrálny, bezpríznakový. Synonymický rad je konečný, jeho **hranicou** je kritérium spoločného významu. Niektoré synonymá majú aj viac radov, ktoré sa odvíjajú od ich semém, ak sú polysémické.

Cvičenia

1. Pleonazmus je hromadenie synonym, ktoré z logického hľadiska treba pokladať za užitočnú redundanciu, lebo má štylizračný zmysel (napr. naratívna „maľba“). K uvedeným výrazom nájdite synonymá a použite ich vo vetách.

Príklad:

cválať – galupovať, trapovať, klusať, siažiť

Kôň cvála, galupuje, trapuje, klusá a siaži dlhými skokmi.

Výrazy:

podlizovať sa

rozhlásiť

svojráz

uzavretý

úzkostný

vylepiť (dať niekomu zaucho)

2. Pomocou synonym možno odstrániť neúžitočnú redundanciu (opakovanie toho istého výrazu), a tak dosiahnuť štylistickú varietu. Pozorujte systémové a pragmatické synonymá (t. j. také, ktoré ako synonymá fungujú v určitých kontextoch, nemajú však status synonym) a spočítajte, koľko možností variovať má učiteľka pri zápise poznámky *Žiak neustále vyrušuje* a koľko v hovorenom hodnotení žiaka.

neprestajne, stále, jednostajne, jednostaj, jednostajky, neustajne, nepretržite, permanentne, trvalo, trvale, sústavne, systematicky, nonstop, vždy, vždycky, večne, naveky, donekonečna, stále a stále, do aleluja, večnovečne, furt, furtom furt, furtom, porád, deň čo deň, dňom i nocou, v jednom kuse

3. V slohovej práci navrhnete autorovi opisu spolužiaka, ktoré opakujúce sa výrazy by mal zameniť za ich synonymá. Uvedte ich.

Náš nový spolužiak sa k nám prisťahoval zo stredného Slovenska. Má pekné meno. Volá sa Vlastimil Peknučký. A veru čo do postavy je pekný. Vždy je pekne oblečený. Aj jeho úsmev je pekný. Písmo má pekné a pekný je aj jeho hovorený prejav. Ku každému je milý, správa sa pekne a zdvorilo. Má už aj prezývku. Voláme ho Vlasto Čačaný. Iba niektorí spolužiaci si myslia, že by sa mu skôr hodilo „priezvisko“ Šumný.

4. Pozorujte nasledujúce synonymá z hľadiska kladného a záporného citového hodnotenia. Ktoré z nich obsahujú kladné hodnotenie?

kričať – volať, krikať, revať, vyrevovať, vrieskať, vyvreskovať, škriekať, ziapať, jačať, bliakať, zavýjať, ujúkať, ryčať, hrmieť, hartusiť, hvečať, herbeľovať

5. K synonymám slova *pršať* priradte stupeň intenzity: I. slabo, II. normálne, III. silno.

poprčať, kropiť, kvapkať, pokropovať, mrholiť, siholiť, rosiť, smokliť, liať, cediť, plušťať, šľahať, moknúť, padať

6. Ktoré zo synonymím slovesa *jesť* (o človeku) majú zjemnený význam a ktoré ešte zostávajú v rámci kladného citového hodnotenia?

požívať, papať, papkať, hamkať, jedzkať, hryzkať, pochutnávať si, žrať, hltáť, chľamtať, napchávať sa, nadžgávať sa, šrotovať

7. V nasledujúcich synonymických radoch podčiarknite prevzaté synonymá.

pružný („pružne reagujúci, ľahko sa prispôsobujúci novým podmienkam“)

– *flexibilný, prispôsobivý, neskostnatený, pohotový, plynulý, operatívny*

kúzlo („šikovný výkon kúzelníka“)

– *eskamotáž, kaukliarstvo, ilúzia*

8. Slovo *jemný* má až osem synonymických radov, preto nie všetky synonymá možno zamieňavo spájať, majú rozdielnu kolokabilitu. Porovnajzte spojenia *jemná pokožka* a *jemné dievča* a určte k nim kolokabilitu synonymím slov *jemný*.

mäkký, útlocitný, skleníkový, hebký, pavučinkový, páperový, jemnocitný, útlý, krehký, hladký, hodvábný, fajnový, jemnušký, jemnučký, jemnunký, jemnulinký

9. K dominante *skazený* („ktorý morálne upadol, klesol“) možno uviesť nasledujúce synonymá v slovných spojeniach, pričom niektoré z nich sú neutrálne, niektoré expresívne. Roztriedte ich podľa uvedeného kritéria.

skazený priateľ, nemravný výtržník, nemorálny človek, spluhavený podnikateľ, spluhačený pracovník, skorumpovaný politik, demoralizovaný sudca, pokleslý mladík, spustený nemravník,

spustnutý študent, zvrhlý učiteľ, zvrátený sveták, zhýralý chalan, úchylný bastard, zopsutý malomeštiak, zlumpáčený úradník, zlumpovaný manžel, zhumpľovaný predavač, spankhartený žiak, spanghartený mládenec, skoprdačený roľník, zbastardený policajt, skurvený vedúci

10. Nájdite dominanty v nasledujúcich synonymických radoch, ktoré sú tu zámerne neusporiadané.

a. *gebuľa, tekvica, hlava, hlavička, palica, kotrba, makovica*

b. *laba, labka, paprča, paprčka, packa, ruka*

c. *rozdrapiť, rozšklbnúť, roztrhnúť, rozkmasnúť*

d. *zveseliť sa, rozveseliť sa, rozjariť sa, rozihrať sa, rozplesať sa, rozjasotať sa, rozkochať sa*

11. Škrtnite slová, ktoré nepatria do synonymického radu s dominantou *láskat'*.

láska, hladkať, maznať, túliť, tuľkať, láskavo, láskavý, láskanie, privíňať, pritískať, mojko, mojkať, čankať, láskavosť

12. Polysémické slová často vytvárajú synonymné rady k jednotlivým semémam lexém.

Takýto jav sa nazýva polysynonymia, t. j. viacnásobná synonymia a znamená, že pri každom význame slova sa zoskupujú synonymá do radu. Pozorujte tento jav na slove *slabý* a k jednotlivým synonymám utvorte slovné spojenia.

1. „majúci malú fyzickú silu“: nevládny, bezvládny, nemohúci;

2. „nevelký čo do množstva“: malý, skromný, nepatrný, nevýdatný, nedostačujúci;

3. „málo energický“: nerozhodný, povoľný, ústupčivý.

13. Vyhľadajte v texte synonymá.

Joga ako nástroj na koncentráciu, sebaovládanie a sústredenosť

Aj Slovenskom sa pred niekoľkými rokmi prehnala módna vlna populárnej jogy. Cieľom tohto moderného trendu bolo dokonca úsilie zaviesť jogu ako vyučovací predmet do škôl.

Jej poslaním je prostredníctvom rôznych cvikov priviesť človeka k rovnováhe. Avšak k jej úlohám patrí aj naučiť ho koncentrácii a sebaovládaniu. Čo však jogu v skutočnosti je? Filozofia, náboženstvo či nevinný súbor cvikov?

Joga je jedna zo šiestich škôl staroindickej filozofie. Hlavným cieľom všetkých ľudských skutkov má byť úplné oslobodenie sa od hmotnej existencie, vykúpenie sa zo smrti a vymanenie sa z narodenia. Dvoma základnými podmienkami tohto oslobodenia sú vairágja, teda bezžiadostivosť, alebo vzdialenie sa od sveta, a jogu, teda vlastné rozjímanie, zamerané na zastavenie procesov psychického a vedomého života.

V európskom smere jogy spojenom s čistotou duše je jogu v prvom rade praktickou cestou slobodného rozvoja tela, vzostupu duše aj rozmachu ducha. Joga vraj nesie v sebe hlboké poznanie podstaty ľudskej bytosti, ale údajne aj možnosti rozvoja. Neostáva však iba pri filozofii, ponúka predovšetkým praktické cvičenia či postupy, ktoré priamo podporia vývoj života, čo do telesného a duševného zdravia, bytia, čo do medziludských vzťahov, existencie, čo do koncentrácie, vnútorného pokoja či rovnováhy. Možno jogu chápať aj ako náboženstvo? Joga neučí nijakému systému viery či náboženských právd, ktorým môžeme veriť či neveriť. Skôr ponúka praktickú cestu zušľachťovania vlastného vedomia, cibrenia mysle, kultivovania tela. Náboženský rozmer však môžeme určite vidieť v tom, že jogu rozvíja v ľuďoch postoje či hodnoty,

ktoré sú základom všetkých veľkých náboženstiev – lásku, pravdu, slobodu, súcit, spravodlivosť, pokoj, nenásilie, rozvahu, rozvážnosť, mier a nirvánu.

Joga ako cvičenie

Každý z nás už asi videl – či už naživo, alebo aspoň vo filme – človeka sediaceho na zemi s prekríženými nohami, vystretým chrbtom a so zatvorenými očami. Je to jeden z najznámejších jogových cvikov, teda „ásan“, a to poloha lotosu. Najvýstižnejšie asi môžeme ásan pomenovať slovom postoj, pretože vyjadruje aj vonkajšiu, telesnú rovinu, ale aj vnútornú, duševnú dimenziu cviku. V joge poznáme množstvo ásan, každá má svoje telesné vyjadrenie aj vnútornú podstatu, postoj, ktorý vyjadruje. Napríklad rovnovážne polohy vyjadrujú schopnosť udržiavať vnútornú rovnováhu a pokoj v živote. Pravidelné cvičenie jogy má nepochybne blahodarné účinky na naše telo, priaznivé pôsobenie na pevnosť a pružnosť našej chrbtice a osožný vplyv na ozdravenie vnútorných orgánov, dýchacieho systému, žliaz, srdcovo-cievneho a nervového systému. Netreba byť nejaký športovec, v joge každý cvičí podľa vlastných možností a dosahuje individuálne pokroky, nejde tu o súťaž. Ani vek nie je prekážkou, jogu môže cvičiť každý, od malých detí až po sto- a viacročných zrelých ľudí.

(upravený text podľa <http://www.zenskyweb.sk/joga-ako-nastroj-na-koncentraciu-a-sebaovladanie>)

4 Homonymia

Homonymia (gr. *homo* „rovnao“ + *ónoma* „meno“) je vzťah medzi slovami, ktoré majú rovnakú podobu (formu), ale úplne odlišný význam. Je to rovnozvučnosť dvoch samostatných lexikálnych jednotiek.

Vo výkladových slovníkoch sa homonymá vyznačujú indexovými číslami vpravo hore na konci heslového slova, napr. *čelo*¹, *čelo*². Od polysémie sa homonymia odlišuje tým, že pri polysémických slovách sa pociťuje súvislosť medzi významami, pri homonymách nie. Za homonymá sa nepokladajú rovnako znejúce **tautonymá**, lebo patria do rozličných systémov (napr. spisovný jazyk, nárečie), ani ekvivalenty rôznych jazykov.

Homonymia vzniká tromi spôsobmi:

I. rozpadom polysémie v priebehu historického vývinu, pričom rozpadom jedného slova cez významové spretfhanie vznikajú dve samostatné jednotky, pri ktorých sa už nepociťuje spoločný pôvod, napr. *vlna*¹ (ovčia), *vlna*² (na vode);

II. odvodzovaním slov s nerovnakou príponou alebo s rozdielnym koreňom (základom), napr. *vodička*¹ (deminutívum k *voda*), *vodička*² (prechýlené pomenovanie od *vodič*, a to od *vodiť*, *viest*);

III. preberaním z cudzích jazykov, napr. *čelo*¹ (anatomická časť) a prevzaté *čelo*² (hudobný nástroj).

Podmienkou homonymie je hlásková a tvarová jednota obidvoch homoným. Overujeme ju deklinačným alebo konjugačným testom.

Homonymá nie sú:

I. homomorfy, ktoré sú zhodné iba v niektorých tvaroch, napr. *mať* (matka) a *mať* (vlastniť);

II. homofóny, ktoré sú zhodné iba vo výslovnosti, hláskoslovne sa odlišujú, majú teda aj inú grafickú podobu, napr. *plod* – *plot*, *viezť* – *viest*;

III. homografy majú rovnakú písanú formu, ale odlišnú výslovnosť, napr. *panický* [n] od *panika* a *panický* [ň] od *panic*.

Cvičenia

1. Pomocou deklinačného alebo konjugačného testu určte, ktoré z dvojíc sú homonymné.

družba (ženíchov priateľ) – *družba* (rus. priateľstvo)

kura (sliepka) – *kura* (mláďa kury)

druh (priateľ, partner) – *druh* (typ, forma)

dozrieť (niekam dovidieť) – *dozrieť* (stať sa zrelým)

letáčik (doštička na úli či holubníku na zosadanie) – *letáčik* (agitačné tlačivo)

hranica (hromada dreva na pálenie) – *hranica* (pomedzie dvoch štátov)

mesiac (nebeské teleso) – *mesiac* (dvanástina roka)

2. Použite uvedené dvojice vo vtipných vetách:

*raziť*¹ (formovať vyrážaním; *r. mince*) – *raziť*² (zapáchať)

*lokál*¹ (zábavný podnik) – *lokál*² (šiesty pád)

*pád*¹ (padnutie) – *pád*² (gramatická kategória)

*raketa*¹ (strela s raketovým pohonom) – *raketa*² (oválne športové náčinie)

3. K stručným sémantizáciám uveďte homonymá.

a. laboratórna nádobka:

peňažný ústav:

b. rastlina:

žáner bohatierskeho spevu (z ruštiny):

c. pästiarstvo:

úložné miesto:

priestor v zábavnom podniku:

krém na obuv:

4. Uvedte, aký vzťah je medzi rovnako znejúcimi dvojicami slov.

letovať (tráviť leto) – *letovať* (spájkovať)

halový (od hala) – *halový* (chem. halové prvky)

kožovka (odroda jablák) – *kožovka* (omietka, vakovka)

brániť (chrániť) – *brániť* (kypriť pôdu bránami)

nos (na tvári) – *nos* (imperatív k nosiť)

voz (vozidlo) – *voz* (imperatív k vozit')

dolietat' (prilietat') – *dolietat'* (prestát lietat')

nachodiť sa (veľa chodiť) – *nachodiť sa* (vyskytovať sa)

mŕtvy (príd. nežijúci) – *mŕtvy* (subst. zomretý človek)

cveng (citoslovce) – *cveng* (subst. zvonivý zvuk)

činiteľ (kto niečo činí) – *činiteľ* (pôsobiaca sila, faktor)

koral (drobný morský živočích) – *koral* (útvár z látky vylučovanej koralmi)

atlas (súbor máp) – *atlas* (druh hodvábu)

stred (centrum) – *stret* (stretnutie)

sed (poloha v sede) – *set* (športový termín)

brid (hnus) – *Brit* (občan Británie)

5. Vyberte z Homonymického slovníka (Mária Ivanová – Šalingová; Bratislava : Samo 1997, 213 s.) rovnako znejúce výrazy a analyzujte ich zo systémového hľadiska.

6. Uvedte zvýraznené dvojice slov do základných rovnako znejúcich podôb a povedzte, v akom sú vzťahu.

Autová čiara nemá nič spoločné s autovou prepravou.

Vidím ti na čele, že hráš na čele.

Vidím ti na čele, že chceš byť na čele.

Keď dozreješ, môžeš mi dozrieť na deti.

Pastier urobil cap a cap sa pohol.

Pán domáci, ešte píšem domáce úlohy.

Dokelu, zase musím ísť dokelu.

Vodička, počas jazdy smiete piť len vodičku.

7. Vysvetlite teoretickú podstatu vzniku homoným, t. j. prečo a ako vznikajú homonymá.

8. Vysvetlite, čo je homonymia, homonymum, ako aj pôvod týchto terminologických pomenovaní.

9. Aký rozdiel je medzi homofóniou a homografiou?

10. Ako sa nazýva test, pomocou ktorého určujeme homonymiu? Čo je hranicou homonymie z hľadiska určitého jazykového systému? Môžu byť homonymné slová, ktoré rovnako znejú v češtine a slovenčine? Môžu byť homonymné slová, ktoré rovnako znejú v nárečovej a spisovnej podobe slovenčiny ako národného jazyka?

5 Antonymia

Antonymia, z gr. *anté* „proti“ + *ónoma* „meno“, je vzťah medzi slovami opačného významu. **Antonymá**, resp. **opozitá** sú slová s protikladným významom, ktoré sa významovo polarizujú na princípe protirečenia, pričom jeden člen predpokladá druhý a zároveň jeden vylučuje druhý. Protikladné členy vyjadrujú krajné, hraničné hodnoty, porov. *vysoký, (stredný), nízky; veľa, (dost), málo*.

Druhy antoným:

a. lexikálne čiže vlastné antonymá; majú rozličný koreň, napr. *mladý – starý, svetlo – tma*;

b. slovotvorné majú spoločný kmeň, pričom záporný náprotivok sa ku kladnému výrazu tvorí zápornými prefixmi a prefixoidmi domáceho alebo prevzatého pôvodu

b.a – základná je tu **morféma ne-**, pomocou ktorej sa tvoria dva druhy negatív, a to:

b.a.a kontrárne, pri ktorých sa navzájom vylučujú dva významové obsahy, ktoré samy osebe sú „pozitívne“, lebo predstavujú určité bytie samostatne jestvujúcu vec; záporný náprotivok (antonymum) zvyčajne tvorí celý synonymický rad, napr.

priateľ – nepriateľ (protivník, oponent, súper, sok, rival, opozičník...)

b.a.b kontradiktorické predstavujú vylúčenie z množiny, pričom sa vylučujú protiklady medzi bytím a nebytím, napr. *člen – nečlen, vojak – nevojak, kresťan – nekresťan*; zápor popiera pôvodný príznak, ale bližšie nepomenúva nový (znegovaný) príznak.

Poznámka (1): Ak negujeme niektoré z lexikálnych antoným, už sa nevytvára ďalšie antonymum, ale vzniká tzv. **stredný člen**. Tento jav sa nazýva **nulová antonymia**. Porov.

mladý – nemladý – starý

- výraz *nemladý* „ani nie mladý“, „ani nie starý“ je stredný člen, pomocou ktorého sa tvorí tzv. litotes, zmiernenie, zjemnenie výrazu.

Poznámka (2): Pri starobylých výrazoch so zápornou morférou už nepociťujeme antonymickosť, keďže samy sú už významovo kladné, takže nemôžu mať kladný náprotivok, porov. *nevrlosť* – **vrlosť*, *neplecha* – **plecha*, *bezhlavosť* – **hlavosť*.

b.b – ďalšie prostriedky antonymie sú domáce prefixy *ni-* a *bez-* a cudzie prefixy *in-*, *non-*, *dis-*, *a-*, *ex-*, ako aj prefixoidy *pseudo-*, *kvázi-*, *akoby-*, *tiež-*, porov. *nijako*, *nijaký*, *nikade*, *nikam*, *nikde*, *nikto*; *bezdrôtový*, *bezfarebný*, *bezhotovostný*, *bezcharakterný*; *intolerancia*, *nonkonformnosť*, *disproporcia*, *asexuálny*, *expriateľka*; *pseudoučiteľ*, *kvázimetatext*, *akobyčasník*, *tiežčlovek*. Ako vidieť, niektoré z týchto prostriedkov modifikujú kladný význam tak, že protiklad plne nevyjadrujú, len sa k nemu približujú.

b.c – slovtvorné antonymá vznikajú aj kompozíciou (skladaním), pričom jeden z komponentov predstavuje lexikálne antonymum, druhý sa opakuje, napr. *zlomyseľný* – *dobromyseľný*, *novovek* – *starovek*, *nízkofrekvenčný* – *vysokofrekvenčný*.

c. enantiosémia je vnútroslovná antonymia (gr. *enantios* „protikladný“); je to schopnosť jedného slova vyjadrovať protikladné významy, porov.

prenajať – dať do prenájmu

– vziať do prenájmu

postlať – upraviť lôžko – na spanie pred spaním

– po spaní

sporý – silný, výdatný (dážď)

– slabý (sporé svetlo)

obit' – pokryť niečím (o. strechu plechom)

– odbiť, odtĺcť (o. omietku)

šafáriť – zle, rozhadzovačne hospodáriť

– dobre, uvážlivo hospodáriť

prehliadnuť – dôkladne prezrieť (batožinu)

– nevšimnúť si

Cvičenia

1. Perisológia spočíva v hromadení synonym, pričom jeden z komponentov je v zápore. Vznikajú tak nové výrazy, napr. *zle-nedobre na neho*. K nasledujúcim výrazom prívorte negatíva, aby vznikli perisológie. Použite ich vo vetách.

málo – ne...

ťarbavý – ne...

uvoľnený – ne...

plachý – ne...

falošný – ne...

2. Komentujte výrazy, ktoré vznikli z opozitných dvojíc, z hľadiska ich významu;

vzor *zle-nedobre (na neho)* = veľmi zle

chceš-nechceš (musíš) =

sem-tam (pije) =

hore-dolu (pobehovať) =

vo dne v noci (snívať) =

3. Doplňte antonymá, aby vznikli dvojice:

plytký...

mladý...

deň...

plač...

sem...

legálny...

sympatia...

téza...

príst...

farebný...

mravný...

4. Vysvetlite význam ustálených spojení a komentujte antonymiu, resp. javy, ktoré sú s ňou spojené.

Chorý nesie zdravého.

To aj slepý vidí.

Nie je mu ani umrieť ani ožiť.

Čo raz z úst vypustíš, ani štyrmi koňmi nazad nevtiahneš.

Horúce srdce, studená hlava.

Ťažko na cvičisku, ľahko na bojisku.

So suchým aj mokré zhorí.

Zmokol pod suchým.

Nie je ani biely ani čierny.

Mám to čierne na bielom.

Ani čihi ani hota s ním.

Jeden ťahá čihi, druhý hota.

Z posledných bývajú prví a z prvých poslední.

Hovoríť striebro, mlčať zlato.

Kto vysoko lieta, nízko padá.

5. Na antonymii sú založené viaceré biblické výroky. Nájdite v nich antonymá.

Premenili pravdu Božiu na lož (Rim 1,25).

Ja som prvý a ... posledný (Iz 44,6).

Ja som Prvý a Posledný (Zjv 1,17).

Bol som mŕtvy, a hľa, žijem na veky vekov (Zjv 1,18).

Ani nové víno nevlievajú do starých mechov (Mt 9,17).

Keď teda vy, hoci ste zlí, viete dávať dobré dary svojim deťom, o čo skôr dá váš Otec, ktorý je na nebesiach, dobré veci tým, čo ho prosia (Mt 7,11).

Lepšie živému psovi ako mŕtvemu levovi (Kaz 9,4).

Boh nie je Bohom mŕtvych, ale živých (Mt 22,32).

On bude súdiť živých i mŕtvych (1Pt 4,5).

Bol som mŕtvy, ale hľa, som živý (Zjv 1,18).

Otec, ktorý vidí v skrytosti, ti odplatí zjavne (Mt 6,6).

Oddelil deň od noci (1M 1,14).

6. Na polarite kladu a záporu, hoci nie s explicitne vyjadrenou antonymiou, sa zakladajú aj daktoré štylistické trópy a figúry. Porovnajzte ich:

a. trópy:

oxymoron (gr. *oxys* = kyslý, *móros* = bláznivý) je spojenie slov, ktoré si odporujú, napr. *svitanie na západe*, *smrť tvoju žijem*; osobitný typ predstavuje kompozitum typu *špatnokrásny*, ktoré použili básnici Sládkovič, Plávka a Horov s významom „zlý i dobrý, pekný a škaredý zároveň“, napr. *špatnokrásny ľud*

katachréza (gr. *katachrésis* = chybné použitie) je spojenie logicky nespojitelných slov, pri ktorom sa uplatňuje protirečenie v prívlastku, napr. *horiaci sneh*, *ohnivé jazero*, *horúci ľad*, *chudobný boháč*, *O učenej nevedomosti* (M. Kuzánsky)

b. figúry:

antitéza (gr. *anti* = proti, *thésis* = kladenie) je figúra, pri ktorej sa do protikladu kladú dva motívy, napr.: *Ostatné národy počítali svoje straty vo vojne, my sme počítali tých, čo ju prežili*. – Výrok žalobcu Hausmanna v jeruzalemskom procese proti Eichmannovi, v ktorom žalobca využil dvojnásobný protiklad: *ostatné národy – my* (t. j. Židia), *straty – tí, čo prežili*.

paradoxon (gr. *para* = vedľa, *doxa* = mienka) je figúra, ktorá sprostredkúva neočakávaný, prekvapivý výrok založený na zdanlivej protizmyselnosti, napr. *Najviac života zvierame, keď umierame*.

kontrapozícia je rečnícka figúra, v ktorej sa porovnávajú dve protikladné idey tak, aby ich rozdiel vynikol v prospech ponúkanej hodnoty; porov. kontrapozíciu o novozákonnej biblickej postave

Márii Magdaléne, ktorá predtým bola verejná hriešnica, ale po stretnutí s Ježišom a po obrátení bola jednou z najvernejších nasledovateliek svojho Majstra, takže stála v jeho blízkosti aj pod krížom, keď zomieral: „*Aká veľká zmena, aký do neba volajúci rozdiel medzi „kedysi“ a „teraz“ u tejto ženy! Nedávno verejná hriešnica, teraz činiaca pokánie; nedávno zatratená, teraz vyvolená; nedávno opovrhnutá ľuďmi, teraz milovaná Pánom neba i zeme!*“ (nemecký kazateľ Stingeder)

kontrast (*contrā* = proti, *stāre* = stáť) je spojenie protikladných alebo protirečivých výrazov, ktorým sa dosahuje konflikt vecí, javov a pod. (napr. konflikt dobra a zla) a buduje sa ním dramatické napätie. Veľmi často sa uplatňuje v názvoch literárnych diel, napr.

Svár vody s vínom (Bridel)

Spor duše s telom (Bridel)

Vojna a mier (Tolstoj)

Zločin a trest (Dostojevskij)

Život proti smrti (Pujmanová)

7. Nasledujúce výrazy s morférou *ne-* po jej odtrhnutí nedávajú kladnú podobu výrazu.

Pokúste sa nájsť ju v lexikálnej antonymii, pričom k náprotivku nájdite aj čo najviac synonym.

nevraživosť – priateľskosť, kamarátskosť, kolegiálnosť, družnosť, prívetivosť, srdečnosť

nevôľa –

nevrlý –

neznaboh –

bezhlavosť –

bezcitný –

bezprávie –

8. V súvislom texte vyhľadajte antonymá a všímajte si, ako sa pomocou nich dosahuje opis prostredníctvom kontrapunktickosti.

Keď sme boli malí, vršok neďaleko našej dediny sa nám zdal veľmi vysoký. Jeho úpätie je od obce vzdialené asi dva kilometre. Tam sa začína les. Z nížiny zrazu treba prudko a namáhavo vystupovať do strminy. Dedinčania nazývajú skalú na vrchole vršku Čierna skala. Vždy som rozmýšľal, prečo. Zdalo sa mi totiž, že je skôr biela, taká belavá. Raz som sa ja maláň opýtal veľkáňa – vodcu našej detskej výpravy, prečo je to tak. – Keď budeš dospelý, dozvieš sa! Toto zahriaknutie, pravdaže, som prijal bez ďalších otázok. Ale myseľ s otázkami sa len tak nedá. A tak som sa obrátil na starého otca: Dedko, prečo sa Čierna skala volá čiernou, keď v skutočnosti je biela? Starký bol na piad' blízko, ale v jeho očiach som videl, akoby v mysli zašiel ďaleko do minulosti, do ktorej sa putuje celé stáročia. Chvíľu zasnívane a či zameditovane mlčal, ale potom začal hovoriť: – No vieš, vnuk môj, bývala tu v dedine veľmi pekná dievčina. Len bola trocha uzavretá. V detstve sa do detských hier veľmi nezapájala a keď vyrástla, nikdy nerobila, čo jej dospelé rovesníčky. Nie, že by bola smútila, to nie, len samotárka to bola. Veselila sa svojím spôsobom, keď vyšívala, maľovala obrázky, fantazírovala a snívala. Čo bolo skutočné, to ju nebavilo, čo bolo vymyslené, to ju lákalo. Raz prišiel do obce grófsky syn z mesta. I stretol tú našu samotárku Aničku Dušičku – tak ju všetci volajú... A či by ho vraj v rámci prechádzky nezaviedla tamto na vršok v lese. Bol to veselý mladý muž, taký mestský frajer. Smial sa tak nákazlivo, že sa

pri ňom rozosmiali aj Aničkine smutné oči. Kto by takému pánovi povedal nie. Áno, rada vás zavediem. Ako vychádzali hore, ona mu poukazovala všetky drobné krásy prírody. Aké zviera zanechalo tamtú či onú stopu, kde aký kvietok kvitne, ktoré huby sú jedlé a ktoré jedovaté, ktoré byliny sú pre zdravie prospešné a ktoré neprospešné... Mládencovi sa páčili jej obratné opisy a vysvetlenia. V týchto veciach je mestský človek dosť neobratný. Istotne ju za jej prirodzenú múdrosť aj pochválil. Ba aj odmenil. Zvesil z krku striebornú retiazku s prívěskom srdca a zavesil jej ju na krk. Ona myslela, že je to z lásky. Lenže po prechádzke lesom sa jej už viac neozval a do mesta odišiel bez rozlúčky. Jej oči stratili aj poslednú štipku veselosti, usídlil sa v nich smútok. Nikto ju nevidel smiať sa, zato plakať, to áno. Raz v noci sa vytratila do tmy, akoby kdesi chcela nájsť kúsok svetla na vysvetlenie či ukončenie svojho nešťastia. Cez deň ju našli lesní robotníci. Ležala nehybne pod skalou. Už sa nedala prinavrátiť do života. Umrela, smrti patrila. Alebo možno niekomu, koho strieborný dar celý čas krčovito zvierala v hrsti... Odvtedy naši predkovia z onej minulosti nazvali toto smutné miesto Čiernou skalou. V súčasnosti však už na to veľmi nemyslíme.

Ďakujem, starký, za vysvetlenie. Teraz už viem, prečo sa o veciach okolo lásky s deťmi veľmi nehovorí. Ach, bola to nešťastná láska. Teraz si tak myslím, že keby som vtedy ja žil, nemusela by tá dievčina zomrieť...

6 Paronymia

Paronymia (gr. *para* = vedľa, *ónoma* = meno) je vzťah medzi slovami, ktoré sú formou navzájom podobné, ale významovo odlišné, prípadne majú aj významovú podobnosť.

Paronymia – na rozdiel od polysémie, synonymie, antonymie a homonymie – nie je systémový jav, keďže sa s ňou neviaže jednotný súbor prvkov (t. j. inventár) a vzťahov. Tento okrajový jav má však uplatnenie v štylistike, v ktorej štylémou nie sú len jazykové, ale aj tematické prvky, pričom sa tu bohato uplatňuje voľná jazyková hra.

Paronymia vzniká (1) v rýchlom toku spontánneho rečového prejavu alebo (2) na základe asociácie a vedľajších významov, napr. *antinómia* – *antonymia* – *autonómia*, *exkavátor* (rýpadlo, bager alebo lek. chirurg. vrták) – *eskalátor*, *dištancia* – *inštancia*, *umelý* – *umelecký*, (3) charakterizuje diletantizmus, polovzdelanosť, neúplnú jazykovú kompetenciu (napr. detskú reč). Východiskom paronymie je komunikačný šum, ale aj vedomá jazyková tvorivosť. Chybná zámena slov nastáva často v prípadoch, keď slová majú spoločnú sému, ale čiastkový významový presah, porov. *štýlový* – *štylistický*, *banský* – *banický*, *pečeň* – *pečienka*, *efektný* – *efektívny*, *raný* – *ranný*, *srdečný* – *srdcový*, *objemový* – *objemný*. V takýchto prípadoch sa zorientujeme podľa ich utvorenosti tak, že zisťujeme ich **motivant**, t. j. slovo, ktoré bolo sémantickým východiskom pri odvodzovaní alebo skladaní daného slova (motivátu). Motivant čiže fundujúce slovo k *štýlový* je slovo *štýl*, ale k *štylistický* je to slovo *štylistika*.

Na paronymii sa zakladajú mnohé výroky známych osobností, porov.

Alexander Matuška: *Literatúra nie je ani frázerstvo ani frézarstvo ani frizérstvo.*

Ján Kollár: *Slávme slávne slávu Slávov slávných.*

Rudolf Fabry: *Ničomné nič sa v ničote zničí.*

Štylistické využitie paronymie:

a. asociácia – psychologické spájanie predstáv, pri ktorom buď obsah vyvoláva podobný obsah, alebo forma vyvoláva inú, podobnú formu, napr. *Bol milý a milovaný.*

Čudne cudne to povedal.

Je normálna, ba skôr normovaná.

b. paronomázia (gr. *para* = vedľa, *onomadzó* = menujem) je slovná hračka, ktorá spočíva na zámernej zámene zvukovo zhodných alebo podobných slov, porov. výroky A. Matušku atď.

c. etymologická figúra (figura etymologica) je spojenie slov s rovnakým základom rozličného slovného druhu, pričom tento základ sa nazýva **etymón**. Príklady: *dobojovať boj, spať spánkom, najnovšia novina.*

d. malapropizmus (fr. *mal à propos* = nevhodne) je nesprávne používanie najmä cudzích alebo prevzatých slov, ktoré sú zvykovo podobné, napr. *simónia* namiesto *synonymia*, *filagória* namiesto *filharmónia*, *legrácia* namiesto *rekreácia*, *fráter* namiesto *páter*.

e. skomoleniny sú skomolené, popletené slová, ktoré nie sú zahrnuté do inventára slovnej zásoby (prakticky neexistujú), napr. **perlamentka* namiesto *permanentka*; hojné sú v detskej reči: **kepuč* namiesto *kečup*, **kareláb* namiesto *kaleráb*, **kledna* namiesto *knedľa*.

V slovenčine máme aj Paronymický slovník od O. Škvareninovej, ktorý však je založený na príliš širokom chápaní paronymie, a tak je štylisticky (štylizačne) pomerne nerelevantný. V neslovníkovej časti však obsahuje zaujímavý jazykový materiál.

Cvičenia

1. Určte motivant jednotlivých paroným v týchto dvojiciach, ktoré sú uvedené aj na začiatku tejto kapitoly vo výklade o chybnnej zámene slov.

štyľový – štylistický, banský – banícky, pečeň – pečienka, efektný – efektívny, raný – ranný, srdečný – srdcový, objemový – objemný

2. Podčiarknite etymón v paronymických dvojiciach:

hrať hru, plápolat' plameňom, najnovšia novota, ničit' ničotu, graciózne Tri grácie, nevýslovné
Slovo

3. Určte, ktoré zo slov sú paronymické, ako aj ich reálnosť alebo nereálnosť v slovnej zásobe.

Porovnajte ich významy.

celebrácia – cerebralizácia – cerebrácia

vlastnec – vlastenec – vlasnemoc

vlekový – vlakový – vrakový

vojačka – vejačka – vajička

volička – vôlička

župan – žufan – žufanka

uchnúť – uhnúť – uhnúť si

urán – urín

puč – punč

pučista – purista

puch – pach – pech

parfém – parfum – parfén

soľový – sólový – sálový

luna – nula – mula

4. Utvorte paronymá k uvedeným slovám.

láskavý

ladička

lacný

ľad

lavica

ľadovec

hlavnica

donácia

dóza

5. Opíšte, na akom princípe sa zakladajú nasledujúce vtipy.

– Že vraj tu počuť pochodové piesne?

– Nie, podchodové.

– Aké písmo sa používalo v Mezopotámii?

– *Prosím, klincové.*

– *Viete, že ste zdedili?*

– *Áno, viem, že som z dediny.*

6. Nájdite detské okazionálne slovesá alebo skomoleniny, vysvetlite ich význam a komentujte

ich z hľadiska utvorenosti:

Mami, zagumičkuj bábike vlasy.

Samko s Romanom sa karatovali.

Lenka, poďme si loptovať.

Oni to vjú.

Teraz budem akože fajčovať.

Musím ho (plyšového psíka) poriadne ošpagátovať, aby neutiekol.

Budeme si plastelínovať?

Oni chcejú ísť domov.

Ja budem husl(!)ovať a ty budeš klavírovať.

Tam nejdem, lebo sa budem bojiť.

Budeme sa ňañáhať?

Podme sa kolotočiť.

7. Nájdite detské okazionálne substantíva, odhadnite ich motivanty a komentujte ich z hľadiska slovotvorného významu.

Aha, aké mám na tričku krásne lesklinky (= flitre).

Ja si zoberiem tú čierušku (= bábiku).

To musíš do spievača (= mikrofónu), aby to bolo počuť.

Ocino zabudol vziať na opekačku horič (= zapaľovač).

Požičiaš mi ten fúkač (= fén)?

Dáš na chvíľu aj mne tie pichačky (= ihlice na pletenie)?

Sem dám tú lepičku (= nálepku).

Musím si zobrať zametač (= metlu).

Toto je bocian a toto bocianica.

Obujem si babkine klopkáče (= topánky na podpätkoch).

Mami, aj ja chcem taký strielač (= prak).

Kde sa mi zakotúľal ten peniazok?

Prečo mi nejde ten šlapič (= pedál)?

8. Navrhните, ako by mal vyzeráť jazykový denník dieťaťa, ktorý píše rodičia. Zamerajte sa na jednotlivé záznamy (autentická výpoveď, stručný opis situácie, dátum).

9. Porovnajτε korene slov *skriňa* a *skryša*. Kým slovo *skriňa* má pôvod v latinskom *scrinium* „puzdro, škatuľa, skriňa“, slovo *skryša* je od *(s)kryť*. Utvorte k obidvom čo najviac odvodenín a pripíšte k nim aj významovo príbuzné slová.

10. Porovnajete slová *vír* a *výr*, ktoré sa často uplatňujú v neriešiteľnom hlavolame s vecne nesprávnou otázkou. Slovom *vír* sa pomenúval úkaz na vode v takmer všetkých slovanských jazykoch. V praslovančine bolo slovo *virъ* odvodené od *vbrietí* a pomenúvalo sa ním miesto, kde voda akoby vrie. Slovom *výr* sa pomenúva druh sovy. Sformulujte v niekoľkých argumentačných krokoch odbornú odpoveď na otázku v spomínanom hlavolame: *na vode bol vír, priletel výr, potom oba v(?)r(?) zmizli...*

11. V židovskom blahoželaní k narodeninám si všimnite slová s rovnakým etymónom, spojte ich do jedného výrazu a určte, v ktorom pokolení bude oslávenec vidieť deti svojho rodu. Ako sa v slovenčine súhrnne nazývajú takéto deti?

Nech Ti Pán uštedrí mnoho šťastných dní a dlhý život, aby si uvidel deti svojich detných detí!

12. Posúďte, z akých slov pozostáva nasledujúca vyčítanka na vyžrebovanie hrovej úlohy. Čo vyvoláva pocit rytmickej pravidelnosti?

Aka fuka funda luka

even káva even duka

aka fuk – funda luk

even káva – even duk.

13. V pseudolatinskej hrovej výpovedi s pozmenenou kvantitou (a v reči aj prízvukom) izolujte slovenské slová a vety.

Ulispírus, plaválatíkus.

Volnozdreokel.

7 Obohacovanie slovnej zásoby

Slovná zásoba sa najviac rozširuje vytváraním nových slov z takých slov, ktoré už jazyk má. Tvorenie nových slov prebieha určitými slovotvornými spôsobmi (napr. derivácia, kompozícia) a slovotvornými postupmi (napr. prefixácia, sufixácia, transflexia atď.), ako to vidieť v nasledujúcom prehľade.

1. Tvorenie nových jednoslovných pomenovacích jednotiek

1.1 deriváciou, t. j. odvodzovaním, je spôsob, pri ktorom sa uplatňujú tieto postupy:

1.1.1 prefixálne tvorenie: pracovať – **od**-pracovať

1.1.2 sufixálne tvorenie: myšlienka – myšlien**kov**ý

1.1.3 prefixálno-sufixálne tvorenie: **bez** – myšlien**kov**ý

1.1.4 transflexívne (bezafixálne) tvorenie, čiže tvorenie s nulovou príponou: *letieť – let, hrať – hra, vysypať – výsyp* (slovotvorný postup uberaním sa nazýva aj **trunkácia**)

1.1.5 reflexivizácia čiže pridaním zvratného *sa, si* k nezvratným slovesám, napr. *triasť – triasť sa, hnať – hnať sa, zahrať – zahrať si*.

Z prehľadu vidieť, že odvodeniny (deriváty) majú istú morfológickú štruktúru, pričom vyčleňujeme dve zložky: slovotvorný základ a slovotvorný formant.

Slovotvorný základ je časť odvodeného slova, ktorá zostane po odtrhnutí slovotvorného formantu, napr. *mur-ár*.

Slovotvorný formant je časť odvodeného slova, ktorá sa pripája k odvodzovaciemu základu (obyčajne predpona alebo prípona).

Osobitný typ je tzv. viazaný slovotvorný základ, ktorý sa vyskytuje len v danej odvodenine, napr. (*na-, pre-, u-, od-*)kladať, ložiť.

Pri tvorení slov však nastávajú daktoré **zmeny v slovotvornom základe**, najmä na jeho konci. Sú to:

I. vokalicke zmeny (vznikajú v strede základu), a to:

a. kvantitatívne (alternácie):

- krátenie: *čítať – čitateľ, písať – pisateľ*

- dlženie: *ruka – rúčka, list – lístie*

b. kvalitatívne – sú v koreni a sú historicky dané, napr. *rozviť – rozvoj, zaviť – závoj*

II. konsonantické, vyskytujúce sa na konci základu, napr.:

k/č (*ruka, rúčka*)

ch/š (*macocha, macošský*)

k/c (*spevák, spevácky*)

c/č (*obec, občan*)

ť/t (*niť, nitka*)

ď/d (*hrud', hrudný*).

Tvorenie nových pomenúvacích jednotiek

1.2 kompozíciou čiže skladaním slov; pri tomto spôsobe sa uplatňujú tieto postupy:

1.2.1 juxtapozícia, pri ktorej sa slovotvorné základy zlučujú bez zmeny formy a bez spájacej morfémy, napr. *hodný povšimnutia – povšimnutiahodný, podobný pravde – pravdepodobný*

1.2.2 čistá kompozícia, pri ktorej sa dva základy spájajú pomocou spájacej morfémy *o, e, i*, napr. *otc-o-vrah, zem-e-pis, lom-i-drevo*.

Medzi **kompozitami** (= slová utvorené kompozícou) sú dvojaké významové vzťahy, ktoré majú v písaných prejavoch dosah na pravopis:

- **koordinatívny** (priradovací) vzťah, napr. *čierno-biely, bielo-červený, matematicko-fyzikálny*
- **determinatívny** (podradovací) vzťah, napr. *citrónovožltý, bieločervený, bojaschopný*.

2. Tvorenie nových viacсловných pomenúvacích jednotiek. Sú to **združené pomenovania** (združeniny), ktoré vznikli zo spojenia dvoch alebo viacerých slov, pričom sa vzťahujú na jeden kognitívny obsah (majú jeden význam). Sú vo dvoch skupinách:

- **substantívne:** *vysokozdvížený vozík, práškový cukor, kyselina sírová*
- **slovesné:** *mať právo, konať skúšku, robiť výpis*.

3. Sémantická derivácia je tvorenie prenášaním významu, takže na forme slova sa nič nemení, len k nemu pribúda nový význam, a to metaforou alebo metonymiou.

3.1 Metafora je prenášanie významu na základe vonkajšej podobnosti a označovaných vecí, napr.

baran = tvrdohlavý človek

srdiečko = milovaná osoba

hlava = h. štátu, prezident

čierna ovca = nepodarený, odlišný člen kolektívu a pod.

zebra = priechod pre chodcov

3.2 Metonymia je prenášanie významu na základe vnútornej podobnosti označovaných vecí, napr.

bronz = socha z bronzu; *kúpiť bronz od známeho sochára*

Hviezdoslav = dielo Hviezdoslava; *čítať Hviezdoslava*.

4. Pretvorenie jestvujúcich lexikálnych jednotiek prebieha trojakým spôsobom:

4.1 Abreviácia čiže skracovanie, pričom vznikajú

– skratkové slová (skratky): *atď., t. j., a i.*

– značkové slová: *SPN, SNP, TANAP, PN*

4.2 Univerbizácia je náhrada viacslovného pomenovania jednoslovným, a to dvojako:

4.2.1 univerbizácia **elipsou**, napr. *hlavná sestra – hlavná, triedny učiteľ – triedny, študijné oddelenie – študijné, trvalá ondulácia – trvalá*

4.2.2 univerbizácia **deriváciou**, napr. *osobný vlak – osobák, diplomová práca – diplomovka, zubný lekár – zubár, obývací izba – obývačka*

4.3 Multiverbizácia je zviacslovňovanie:

skúmať – robiť výskum

predávať – prevádzkovať predaj

dokázať – podať dôkaz

spotrebitelia – spotrebiteľské kruhy

financie – finančné prostriedky.

5. Preberanie z iných jazykov, pričom kritériom na triedenie prevzatých slov je miera ich zdomácnenia. Pri tzv. **dávných prevzatiach** už nepociťujeme cudzí pôvod, napr. *škola* (lat. *schola*), *lína* (lat. *linea* „čiara, ľanová niť“), *minister* (lat. *minister* od *minus* „menej“; kto je

menej ako vládca, je jeho pomocník). Sú adaptované. Popri nich rozoznávame **citátové slová**, napr. *a priori*, *persona non grata*, *ex offio* a **kalky**, t. j. doslovné preklady, napr. *zemepis* (z *geografia*), *jazykoveda* (z *lingvistika*), *mrakodrap* (amer. angl. *skyscraper*).

Cvičenia

1. Vysvetlite, ako boli utvorené nasledujúce skratky z KSSJ a uveďte ich plnú formu:

bib.

cirk.

náb.

bud.

cit.

expr.

lieh.

2. Priradte plnú formu k značkovým slovám z rozmanitých oblastí:

dk *D*

m *G*

ndk *A*

Vf *1M*

3. Zaradte kompozitá v slovných spojeniach podľa sémantických vzťahov a vysvetlite ich význam.

bielo-červená zástava

bieločervená farba

vedecko-technický rozvoj

nízkotučné syry

česko-slovenský

československý

4. Porovnajzte kompozitá z významovej stránky.

vedecko-technický

vedeckotechnický

matematicko-jazykovedný

matematickojazykovedný

nemecko-nemecký

východonemecký, západonemecký

nemecko-ruský

nemeckoruský

kultúrno-historický

kultúrnohistorický

5. Uvedte variant plného znenia k nasledujúcim značkovým a skratkovým slovám.

Mt

UPJŠ

SNP

BHS

SPN

HK

SAV

Ing.

NR SR

PN

6. Určte slovnodruhovú prechody v dvojiciach výrazov.

hlavný – hlavný

triedny – triedny

desiata – desiata

čistiaci – čistiaci

vládnuci – vládnuci

7. Odlíšte metafory a metonymie v uvedených spojeniach.

čítať Váľka, spať pod hruškou, nasypať dva poháre múky, cvičiť preskok cez kozu, kúpiť si Schillera, počúvať Mahlera, vyšetrovala ho polícia, burina nešvárov, rubáš zármutku

8. Napíšte päť výrazov, ktoré vznikli prefixálno-sufixálnym odvodzovaním.

9. Utvorte čo najviac derivátov od viazaných slovotvorných základov „ložiť“, „kladať“.

10. Nájdite vo výkladovom slovníku tri substantívne polysémické slová a pokúste sa vystihnúť sémantické príznaky, na základe ktorých vznikli jednotlivé významové slová.

8 Vzťah medzi motivantom a motivátom

Vzťah medzi motivujúcim slovom (motivantom) a motivovaným slovom (motivátom) vyjadruje, aké zmeny nastali pri odvodzovaní. Podľa toho nazývame aj jednotlivé odvođeniny. Rozlišujeme päť takýchto vzťahov, ktoré vytvárajú päť skupín slovotvorných typov: mutačný, modifikačný, transpozičný, reprodukčný a integračný typ.

8.1 Mutačný typ

Pri tomto type vznikajú nové motiváty na základe zmeny významu motivanta. Sú to výrazné zmeny významu, napr. *noha – prednožiť* „zdvihnúť nohu dopredu“.

Príklady:

hlúpy – hlupák (vlastnosť – nositeľ vlastnosti)

učiť – učiteľ (dej – činiteľ)

čistiť – čistiareň (dej – miesto deja)

ryba – rybár (zvieratá – osoba konateľa)

mzda – mzdový (vec – vlastnosť)

túlať sa – túlavý (dej – vlastnosť)

gazda – gazdovať (osoba – dej)

biely – bieleť sa (vlastnosť – dej)

8.2 Modifikačný typ

Významové zmeny nie sú výrazné, nové motiváty vznikajú iba obmieňaním významu motivanta – pridáva sa k nemu iba jeden sémantický príznak, napr. *ruka – rúčka* (malá), *ručisko* (veľká).

Patria sem:

8.2.1 deminutíva (zdrobneniny): *domček, stromček, hranolček, hrnček; bežkať, spinkať*

8.2.2 augmentatíva (zveličené slová): *konisko, nožisko, chlapina*

8.2.3 feminatíva (prechýlené názvy): *kráľ – kráľovná, bača – bačovka, snúbenec – snúbenica, Horský – Horská, Grék – Grékyňa*

8.2.4 názvy mláďat: *húsa, sôvã, žriebä, holúbä, sloníča*

8.2.5 kolektíva (hromadné názvy): *žiactvo, bratstvo, učiteľstvo, skálie, súsošie*

8.2.6 relatíva (názvy podľa vzťahov): *nadváha, predohra*

8.2.7 negatíva (popieracie názvy): *nevodič, Neslovák, bezkrídly*

8.3 Transpozičný typ

Pri tomto type nové motiváty vznikajú zmenou slovného druhu, pričom ich lexikálny význam sa nemení: *veselý – veselosť, hrať sa – hra, čítať – čítanie; riadiť – riadiaci, piecť – pečený*.

8.4 Reprodukčný typ

Tento typ je založený na reprodukcii. Slovotvorný význam možno vyjadriť „hovoriť, čo pomenúva motivant“: *ty – tykať, mňam – mňamkať, joj – jojkať*.

8.5 Integrovaný typ

Z dvou slovozných základů vznikají kompozitá: *severovýchod, česko-slovenský, citrónovožltý*.

Cvičenia

1. Od substantív utvorte mutáciou slovesá a adjektíva.

Napr. *roľník* – *roľníčiť*, *roľnícky*.

stolár –

blázon –

priateľ –

kibic –

vdova – (o)...

hlad –

vôňa –

žiaľ –

šrot –

popol – (s)...

2. Od adjektív utvorte mutáciou slovesá; napr. *chorľavý* – *chorľavieť*.

tučný –

biely –

lesklý –

zelený –

prísny – (s)...

reálny – (z)...

3. Utvorte deminutíva a augmentatíva od nasledujúcich motivantov:

strom

kniha

pes

nos

okno

4. Vysvetlite, prečo deminutíva a augmentatíva netvorí protiklady. Určte motivant jednotlivých dvojíc a aplikujte pri objasnení ich vzťahu slovotvornú typológiu modifikačnosti.

rúčka – ručisko

paprčka – paprčisko

vlások – vlasisko

hlávka – hlavisko

pantoflička – pantoflisko

chlápä – chlapisko

klobásočka - klobásisko

5. Utvorte feminatíva od motivantov, ktoré sú uvedené pod zadaním. S použitím sémantického trojuholníka vysvetlite, prečo môžeme tvoriť feminatíva v náboženskej oblasti, v ktorej žena reálne nevystupuje v určitej funkcii späté s mužským pomenovaním.

biskup

farár

kňaz

herec

majster

kráľ

švagor

chirurg

verenec

Nemec

Rus

Poliak

Dúbravický

básnik

6. Pomocou morfémy *bez-* utvorte negatíva od kladných slov

alkalický

lepkový

kofeínový

charakterný

zbožný

7. V úryvkoch z knihy poviedok od autorky Uršule Kovalyk *Neverné ženy neznášajú vajíčka* (Aspekt, Bratislava 2002) nájdite autorské feminatíva a použite ich ako tému do diskusie o odraze feminizmu, genderu a patriarchálnych stereotypov v jazyku.

Oblečená v bielom habite vyzerala ako anjel obklopený príšerami, ktoré sa kývali v cinkote jej strún. Bola anjelkou. Inak som si nedokázala vysvetliť ten mäkký lesk v jej nezábudkových očiach, jej prsty lietajúce po gitare ako krídla vtáka, hlas, ktorý sa odrážal medzi kláštornými múrmi, ako keď hodíte na zem malé sklené guľôčky. Každým nádychom jej vône som sa cítila čistejšia a dokonalejšia.

V kláštore bolo ešte veľa sestier, ale ja som chcela iba Dominiku. Vedeli sme sa rozprávať hodiny. O hudbe a o knihách, o Bohu, dokonca som sa zverila, že mám problémy s telom, ale ona sa iba zasmiala a povedala, „to nič, aj ja som tak vyzerala, za pár rokov z teba bude krásna žena“, lenže ja som vtedy neverila, že z niečoho takého odporne nohatého by mohla vyrásť anjelka ako sestra Dominika.

...

Často som snívala, ležala na chrbte a chodila prstom po vymyslených kontinentoch, kam by som sa mohla odplaviť, keby som bola námorníčkou. Ale povedali mi, že námorníčky nie sú, iba námorníci, hnevala som sa na otca, že ma nespravil ako chlapca. Dominika hrala na klavíri, čiernom ako havranie krídlo, mníšky a „naše deti“ tancovali, hulákali a prdeli, mávali pritom rukami a Jiřinka ručala ako divá šelma.

Tancovala som tiež, moje ruky a nohy neohrabane vystreľovali, presne do rytmu Jiřinkinho revu, ktorý mi pripadal krásny. Pocítila som puknutie, kdesi v mojich útrobach, ako keď pukne starý čajník. Svet sa so mnou točil a ja som padala a padala, veľmi dlho, na ošúchané

parkety. Keď som sa prebrala, stála nado mnou Dominika a za jej hlavou plávala mapa, ktorá mi pripomínala Antarktídu. Anjelka Dominika ma zdvihla, odniesla ma do izby, položila na posteľ a povedala, „už je to tu, si žena“.

...

„...rozprávam ako operná speváčka. Ako sa budem teraz volať!?“

Ponúkam ho, vlastne ju, čajom.

„Mužka,“ odpovedám.

Mužka dvíha obočie.

„Akože si bola muž a teraz si Mužka.“

Vzdychne si a odkráča do kúpeľne. Po chvíli vychádza s turbanom na hlave.

„Prečo nie pavúk alebo žaba, prečo práve žena?“

„Je to asi tvoje druhé ja,“ podávam jej pleťové mlieko.

8. Stručne vystihnite podstatné rozdiely medzi mutačným, modifikačným a transpozičným typom odvođenín.

9. Uvedte päť citoslovieč a utvorte k nim relačné slovesá.

10. Porovnajzte výraz *alpaka* vo význame „zliatina podobná striebru“ a *alpaka* s významom „druh lamy“ a vysvetlite, prečo im nemožno prisúdiť žiaden zo slovotvorných typologických vzťahov.

9 Frazeológia a terminológia

Na frazeológiu a terminológiu sa vzťahuje ustálenosť, nemennosť, petrifikovanosť. Kým pri frazeológii je ustáľovací proces spontánny, vzniká najmä v bežnom hovorenom jazyku, terminológia je „vyňatá“ zo všeobecnej slovnej zásoby zásahom odborníkov príslušných náučných oblastí, pravda, často v spolupráci s jazykovedcami. Frazeológia sa však od terminológie aj radikálne odlišuje. Kým pre frazémy je charakteristická vlastnosť expresívnosti, termíny musia byť nocionálne. Frazémy sa najviac využívajú v hovorovom a umeleckom štýle, termíny v náučnom a administratívnom štýle. Napr. slovo *koľaj* v spojeniach *hlavná koľaj*, *pravá koľaj* sa uplatňuje v dopravnej terminológii, kým v spojeniach *vrátiť sa do starých koľají* (do pôvodného stavu) alebo *dostať sa na slepú koľaj* (do bezvýchodiskovej situácie) nás toto slovo odkazuje do oblasti preneseného významu a vyjadrovania citového postoja v bežnej reči. Porov. aj spojenia *skáče ako taký kohútik* a *uzavrel hlavný kohútik vodovodného potrubia*.

9.1 Frazeológia

Slovo *fráza* má pôvod v gréckom *frásis*, z ktorého vzniklo latinské *phrasis* s významom „výraz, hovorenie“. Súvisí s ním aj pomenovanie *frazeológia*, ktorým sa označuje jednak súbor frazeologických jednotiek istého jazyka, jednak vedný odbor v jazykovede, ktorý ich skúma.

Frazeologická jednotka, frazeologizmus, frazéma, niekedy aj **fráza** sú označenia ustáleného slovného zvratu.

Frazému definujeme ako ustálené nadslovné spojenie, ktoré sa vyznačuje obraznosťou, nerozložiteľnosťou významu a expresívnosťou. Praktické je rozdelenie frazém podľa rozsahu.

9.1.1 Slovné frazémy

9.1.1.1 frazeologické zrasty – ich celostný význam nie je naznačený vecnými významami; ich významové zložky často poznajú len historici:

vyjsť na psí tridsiatok (oblasť stredovekého obchodníctva)

vyjsť na bubon (oblasť daní, dražby)

otráviť červíka

9.1.1.2 frazeologické celky – ich celostný význam súvisí len sprostredkovane s významami jednotlivých zložiek, napr. *brúsiť si zuby / brúsiť si jazyk* (= mať na niečo chuť)

vysoko lietať

9.1.1.3 frazeologické spojenia – v celku frazémy iba jedno slovo má viazaný (frazeologizovaný) význam, napr. *slupá ulička, čierny obchod, mať zelenú*

9.1.1.4 ustálené prirovnania. Prirovnanie má tri plnovýznamové zložky a jeden gramatický výraz:

I. comparandum = prirovnávané: *hlas*

(IV.) operátor prirovnania = spojka *ako (stá, než, ani...)*

II. comparatum = prirovnávajúce: *med*

III. tertium comparationis = tretí prvok spoločný pre prirovnávané a prirovnávajúce: *sladký*

Príklady: *chudý ako titla, pyšný ako páv, pekný ako obrázok, krotký ako baránok.*

Pri niektorých prirovnaniach možno III. prvok vynechať, napr. *hlas (sladký) ako med, šaty (rozťahané) ako gajdy, chlap (vysoký) ako hora.*

V niektorých frazeologizovaných prirovnaniach sa nevyskytuje reálny prirovnávací význam: *spí ako dudok* (= hlboko), *spí ako drevo* (= tvrdo), *spí ako poleno* (= tvrdo). V niektorých prirovnaniach je ustálená len časť začínajúca sa od *ako*: *ako na pokušenie*, *ako na zavolanie*.

9.1.1.5 združeniny – obyčajne sú opisom dajakého gesta, napr. *pokrčiť plecami*, *mávnúť nad niekým rukou*

9.1.1.6 frazeologické výrazy – stoja na okraji frazeológie, lebo väčšinou im chýba niektorá z konštitutívnych vlastností; všetky ich zložky majú základný vecný význam, ale spojenie ako celok je ustálené; tieto jednotky predstavujú väčšinou viacslovné termíny, napr. *združené inkaso*, *jarný výpredaj*, *sivá ekonomika*, *čierna skrinka*.

9.1.2 Vetné frazémy (parémie)

Vyznačujú sa vyšším rozsahom, a to na úrovni vety alebo súvetia. Podľa funkcie ich rozdeľujeme na štyri skupiny:

9.1.2.1 príslovia – vyjadrujú ľudovú múdrosť s cieľom poučiť:

Čo sa za mladi naučíš, na starosť ako by si našiel.

Čí chlieb ješ, toho pieseň spievaj.

Reči sa vravia a chlieb sa je.

V cudzom oku vidí smet, ale vo vlastnom brvno nevidí.

Bez práce nie sú koláče.

9.1.2.2 porekadlá sú ustálené konštatovania alebo hodnotenia konkrétnej situácie, ich zmysel je vždy obrazný; na rozdiel od prísloví neobsahujú poučný zámer (aspoň nie na prvom pláne).

Hore hľadel, spadol do jamy.

Od roboty kone dochnú.

Ešte vlka nezabili, už na jeho kožu pili.

Aký otec, taký syn.

Aký kováč, taký klin.

Povedala Beta Bete, už je to po celom svete.

9.1.2.3 úslovia sú útvary rozsahom menšie ako príslovia a porekadlá, obsahujú aktuálnu výpoveď; zvyčajne sú to menné a príslovkové výrazy, neobsahujú sloveso, napr. *rytier udatnej postavy, boj na život a na smrť, na staré kolená, koža a kosť.*

9.1.2.4 pranostiky sú založené na pozorovaní javov v prírode:

Na Marka uhorky do jarka.

Tmavé Vianoce, biela Veľká noc.

Kde sa dieťa na Nový rok narodí, tam vždy šťastie, dobro zachodí.

Matej ľady láme, ak ich nachodí.

Svätá Agáta býva na sneh bohatá.

Po Matúši čiapku na uši.

9.1.3 Okrídlené výrazy

Okrídlené výrazy predstavujú osobitnú časť frazeológie. Ich prameňom je písomníctvo, literatúra. Pôvodne mali platnosť citátu historickej postavy alebo z literárneho diela. Najčastejším zdrojom sú diela a výroky z antiky a z Biblie. Zvyčajne majú konkrétneho pôvodcu, čo však nie je prekážkou frazeologizácie. Spojenie „okrídlené výrazy“ u Homéra poukazuje na schopnosť slova letieť od úst k ústam. Ako termín ho do odborného vyjadrovania zaviedol Georg

Büchmann, ktorý zbierku takýchto výrazov z r. 1864 nazval *Geflügelte Worte – Okrídlené slová*.

Príklady na okrídlené výrazy:

kocky sú hodené – Caesar

po nás potopa – Ľudovít XV.

rytier smutnej postavy – Cervantes

posledný mohykán – Cooper

Okrídlené výrazy domáceho pôvodu majú žriedlo v názvoch literárnych diel, napr. *suchá ratolešť* (Vajanský), v ľudovej slovesnosti, v piesňach, heslách a reklamných sloganoch a vo výrokochoch známych osobností.

Aktualizácia frazém

Frazémy v živej reči často nefungujú v zmeravenej forme, ale sa aktualizujú, pričom sa podoba frazémy mení, a to bez narušenia jej pôvodnej formálno-významovej jednoty, alebo s jej narušením, pričom frazéma sa môže revitalizovať alebo rozpadnúť. Rozoznávame viaceré aktualizácie frazém:

a. rozštiepenie frazémy a vloženie nového segmentu podľa kontextu: *tichá voda medzi nami*

brehy myje; vložený aktualizačný segment je *medzi nami*;

b. useknutie frazémy: *ako si ustelieš...*, *časť tak budeš spať* sa vypúšťa ako všeobecne známa;

c. variant frazémy: *klepnúť niekomu na prsty/po prstoch/cez prsty*

d. kontaminácia čiže skríženie prvkov dvoch frazém; deštrukcia frazémy; tento typ aktualizácie sa pokladá za jazykovú chybu; príklad: *vypiť kalváriu do dna*.

9.2 Terminológia

Terminológia je jednak lingvistická disciplína o odborných termínoch, jednak súhrn termínov istého vedného alebo pracovného odboru, napr. lekárska, technická, literárnovedná terminológia a podobne.

Termín, t. j. odborný názov, je pomenovanie pojmu istého vedného alebo pracovného odboru. Pomenovanie termín je zo stredovekej latinčiny, kde malo význam „názov s presne ohraničeným významom“. Význam termínu sa vyjadruje **definíciou** (= vymedzenie obsahu pojmu). Súhrnne možno **termín** čiže **odborný názov** charakterizovať ako pomenovaciú jednotku so špecificky vymedzeným významom pomocou definície.

Z jazykovej stránky termín charakterizujú **nocionálnosť**, t. j. čistá pojmovosť (nócia = pojem) bez citového zafarbenia a **spisovnosť**.

Vlastnosti termínu:

- I. jednoznačnosť a presnosť – vylučuje sa polysémickosť;
- II. systémovosť – jazyková stránka termínu má napovedať jeho vzťahy k ďalším termínom v rámci tej istej terminologickej sústavy;
- III. ustálenosť – termín je vžitú pomenovanie;
- IV. motivovanosť – termín má priezračnú slovotvornú a významovú štruktúru opierajúcu sa o morfeomatickú stavbu iného (východiskového) slova;
- V. derivatívnosť – schopnosť termínu tvoriť ďalšie deriváty;
- VI. stručnosť – teda krátkosť, bez zbytočného balastu.

Termíny sa nachádzajú a vysvetľujú v terminologických slovníkoch. Zvyčajne sú to domáce termíny z vednej alebo výrobnnej oblasti. V slovníkoch bývajú usporiadané abecedne

alebo podľa vecných okruhov. V tomto druhom prípade sa potom na ľahšiu orientáciu pridáva dozadu abecedný zoznam termínov. K domácim termínom sa často uvádzajú aj ich inojazyčné (najmä latinské a anglické) terminologické ekvivalenty.

Na Slovensku bol na sústavný výskum terminológie zameraný *Československý terminologický časopis* (1962 – 1966), ktorý sa od roku 1967 podnes premenoval (a čiastočne vecne preorientoval) na časopis *Kultúra slova*.

Súbor termínov určitej oblasti sa nazýva aj nomenklatúra (napr. *botanická nomenklatúra*).

V terminologickej teórii a praxi sú významné dva procesy:

I. terminologizácia – pomenovanie zo všeobecnej slovnej zásoby sa stáva termínom v istej oblasti, napr. slovo *lúč* vo fyzike;

II. determinologizácia – termín sa rozšíri natoľko, že sa začne vnímať ako prvok všeobecnej slovnej zásoby, napr. pôvodné termíny *televízia*, *raketa*.

Cvičenia

1. V jednej z uvedených viet je frazéma. Nájdite ju a vysvetlite jej význam.

Nachytali ho na hubách.

Nachytali ho v žite.

Nachytali ho na hruškách.

Nachytali ho na slivkách.

Nachytali ho na jablkách.

2. V jednej z uvedených viet je frazéma, ktorá má význam „celou váhou“. Nájdite ju a jej variant.

Spadol ako zrelá hruška.

Spadol ako zrelý lieskovec.

Spadol ako zrelý ľan.

Spadol ako zhnitá hruška.

Spadol ako zhnitý banán.

3. Podčiarknite kľúčové slovo, podľa ktorého by ste uvedenú frazému hľadali vo výkladovom slovníku. Vyhľadajte príslušné slovníkové heslo a overte si svoj odhad.

množia sa ako huby po daždi

chveje sa od strachu ako osika

trasie sa od zimy ako osika

je živý ako ortuť

všetko postavil na hlavu

ako kto seje, tak žne

pozná ho ako svoje topánky

4. Vyberte úslovia.

Chlebíček dar Boží.

Chlieb sa nikdy nepreje.

Koláče sa prejedia, chlieb nie.

Kto si nevie chleba odkrojiť, nevie si naň zarobiť.

5. Vysvetlite, prečo sú nasledujúce príslovia založené na poverčivosti.

Bude ťa voľakto naháňať, keď ti sukňa spopod šiat trčí.

Mátohy po polnoci nemajú moci.

Musel ľavou nohou prah domu prekročiť.

Svetlonos ho vodil.

Strigy jej porobili.

Svrbí ma ľavá dlaň, dostanem peniaze.

Svrbí ma pravá dlaň, budem platiť.

Trinášť, Pánboh pri nás!

Ucho ma páli, ktosi ma chváli.

Zlí duchovia svoju moc stratia, keď kohút zaspieva.

6. Identifikujte časový údaj v pranostikách.

Fazuľu najlepšie sadiť na Marka.

Fazuľu najlepšie sadiť na fazuľovú Katarínu a Krížové dni.

Žofia víno vypíja.

Na Urbanov deň utekaj siať len.

Po svätom Urbanu mráz neškodí džbánú.

Ďuro všetkých z izby von do poľa vyženie.

O Dzure má sa už vrana do oziminy schovať.

Studený máj, v stodole raj.

Studený máj, na poli raj.

V máji aby palica pastierovi ani neosychala.

Na svätého Gregora idú ľady do mora.

Na Jozefa ide vdovicin pluh zo dvora.

Do Ducha nespúšťaj kožucho a po Duchu zas v kožucho.

Medardova kvapka štyridsať dní kvapká.

7. Podčiarknite ustálené číselné výrazy a vysvetlite ich význam.

Prišlo zo desať študentov.

Zo dvadsať brigádnikov nastúpilo ráno do práce.

Nebudem ti to tristo rás opakovať.

Tisíckrát som ti povedala, že toto nestrpím.

Za dve-tri eurá sa už dá najesť.

Milión ráz ho prosila, aby s tým prestal.

Tisícky ľudí vyšli do ulíc.

Desaťtisíce migrantov prešli povedľa našej krajiny.

8. V súvislom texte nájdite slovenské odborné termíny a ich latinské náprotivky. Určte, v ktorých z nich sa explicitne vyjadruje príslušnosť do čeľade ľuľkovitých. Podľa svojho jazykového vedomia pridajte k jednotlivým termínom bežnú hovorenú podobu názvu.

Čeľaď ľuľkovité má pre človeka veľký význam. Patria sem mnohé hospodársky významné druhy.

*Rajčiak jedlý (*Lycopersicum esculentum*). Je to jednoročná, prípadne viacročná bylina. U nás sa pestuje v rôznych odrodách. Rozoznávame vysoké, nízke a kríčkované sorty. Plody sa využívajú čerstvé alebo priemyselne spracované na pretlaky, kečupy, šťavy a iné.*

*Paprika ročná (*Capsicum annum*) je jednoročná bylina, u nás sa pestuje vo viacerých odrodách ako zelenina. Je to najbohatšia zelenina na vitamín C. Jej plody sú dlhé alebo krátke, štiplavé alebo neštiplavé, koreninové a tzv. ovocné sorty. Sfarbenie plodov spôsobujú farbivá kapsorutín, kapsantín, karotény. Štiplavú chuť spôsobuje alkaloid kapsicín.*

*Tabak virgínsky (*Nicotiana tabacum*) jednoročná bylina, u nás sa vyskytuje vo viacerých odrodách poskytujúcich tabakové listy. Obsahuje najmä prudko jedovatý alkaloid nikotín, ktorý sa veľmi rýchlo vstrebáva. Povzbudzuje síce centrálnu nervovú sústavu, ale potom nastáva depresia a po vyšších dávkach vznikajú aj kŕče so smrteľnými následkami. Okrem toho zužuje cievy, znižuje vylučovanie moču a má ďalšie nepriaznivé vedľajšie účinky, najmä pri vdychovaní,*

keď sa z väčšej časti hneď vstrebe do krvi. Tabakový dym okrem nikotínu obsahuje ešte karcinogénne látky, CO a arzén.

Ľuľok zemiakový (*Solanum tuberosum*) je trváca bylina, u nás sa pestuje ako okopanina s množstvom odrôd, ktoré podľa využitia delíme na stolové (potravina), hospodárske (krmivo), priemyselné (surovina – škrob). Nejedovatou jedlou časťou rastliny sú zrelé hľuzy – zemiaky.

Ľuľkovité sú však predovšetkým jedovaté rastliny.

Ľuľkovec zlomocný (*Atropa belladonna*) patrí medzi veľmi staré liečivé rastliny. Celá rastlina obsahuje smrteľne jedovaté alkaloidy. Stredoveké ženy používali odvar vňate na rozšírenie zreničiek (*belladonna* = krásna pani). Ľuľkovec je trváca bylina dorastajúca až do výšky dvoch metrov. Koreň je silný, valcovitý. Byľ je priama, tupo hranatá, rozkonárená najmä v hornej časti, jemne chlpatá. Listy sú celistvo-okrajové, vajcovité alebo elipsovité, končisté, chlpaté, protistojné. Kvety sú hnedočervené. Kvitne od mája do augusta. Plodom je bobuľa, v zrelosti fialovo-čierna, šťavnatá. Ľuľkovec zlomocný je rozšírený po celej Európe, rastie hlavne na rúbaniskách.

Podobný obsah alkaloidov má blen čierny (*Hyoscyamus niger*) – jednoročná alebo dvojročná bylina, lepkavá, chlpatá, výrazne zapáchajúca s tupo hranatou, vetvenou stonkou, vysokou okolo 75 cm. Sivozelené listy sú vajcovité, charakteristicky vykrajované, dlhé 158 – 200 cm. Kvety sú špinavožlté. Dvojročný blen kvitne v máji a v júni, jednoročný až v júli a auguste. Rastie ako burina na pôdach bohatých na živiny.

Durman obyčajný (*Datura stramonium*) je jednoročná, prudko jedovatá bylina. Stonka je vysoká 0,5 – 1 m, priama, chlpatá. Listy sú vajcovité, charakteristicky laločnato-zubaté a stopkaté. Ozdobné veľké biele kvety vyrastajú jednotlivo. Plodom je takmer okrúhla tobolka, s

priemerom 3 – 7 cm, na povrchu chránená ostrými trňmi. Durman obyčajný má pôvod v Amerike, ale udomácnil sa aj v Európe. Vyskytuje sa na podobných miestach ako ľuľkovec a blen. Niektoré druhy durmanu sa pestujú ako okrasné rastliny. Všetky sú však jedovaté.

9. Vymenujte konštitutívne vlastnosti frazémy.

10. Aké je základné členenie frazeológie podľa rozsahu a ako sa ďalej členia jednotlivé skupiny frazeologizmov?

10 Vzťahy v slovnej zásobe a ich odraz v lexikografii

Slovnú zásobu slovenčiny možno členiť z rozmanitých hľadísk. Toto členenie sa odráža v lexikografii, a to jednak v typológii slovníkov, jednak v stavbe slovníkového hesla a v kvalifikovaní jednotlivých lexikálnych jednotiek.

10.1 Členenie lexiky podľa rozmanitých vzťahov

Lexiku, t. j. slovnú zásobu ako súhrn lexikálnych jednotiek (slov, združených pomenovaní a frazém) členíme podľa desiatich kritérií, ktoré odrážajú určité vzťahy na rozmanitej úrovni.

10.1.1 Hľadisko „aktívnosť/pasívnosť“. Do aktívnej slovnej zásoby patria lexémy zrozumiteľné všetkým príslušníkom jazyka a aktívne sa používajúce; pasívna časť slovnej zásoby je zrozumiteľná menšej časti používateľov a nepoužíva sa v bežnej reči.

10.1.2 Hľadisko pôvodu. Rozlišujú sa domáce (*voda, hora, pekný*), prevzaté (*kostol, kláštor, cirkev, radar, robot, mobil*) a cudzie lexémy (*o.k., sorry, faux pas*); pri posúdení cudzích slov je rozhodujúce určiť mieru zdomácnenia, podľa ktorej rozlišujeme trvalé cudzie slová, ako sú napr. tzv. **lexikálne citáty** alebo **exotizmy**, a cudzie slová, ktoré zdomácneli (čo sa prejavuje najmä v ich výslovnostnej a pravopisnej podobe, napr. *džínsy, džús, džokej...*).

10.1.3 Hľadisko spisovnosti. Slovná zásoba sa člení na skupinu spisovných slov (neutrálna lexika, vrstva hovorových slov a ústrojne utvorených expresív) a skupinu nespisovných slov (nárečia, slang, žargón, argot, subštandard; v slovenskej jazykovednej tradícii sa za nespisovné slová pokladajú aj daktoré vulgárne a tabuové slová napriek tomu, že spĺňajú všetky paradigmatické

náležitosti slovenských slov; argumentuje sa tu spoločenskou nevhodnosťou a náboženským zákazom.

10.1.4 Štylistické hľadisko. Slovná zásoba sa člení podľa príslušnosti k jednotlivým štýlom, pričom so všetkými štýlmi je kompatibilná neutrálna, nociónálna lexika, ktorá tvorí základ slovnej zásoby; oproti nej stojí štylisticky príznaková lexika, ktorá je distribučne ohraničená príslušnosťou k jednému alebo viacerým štýlom; tradične sa uvádza, že hovorový štýl charakterizujú hovorové a expresívne slová; umelecký – poetizmy (hoci práve im sa kreatívny umelec vyhýba ako klišé), expresíva, okazionalizmy; náučný – odborné výrazy, termíny, exotizmy; administratívny štýl – kancelarizmy, multiverbizmy; publicistický štýl – žurnalizmy, profesionalizmy; náboženský štýl – biblické, náboženské, cirkevné slová atď.; toto členenie sa komplikuje tým, že jednak určité typy slov transferujú do viacerých štýlov a jednak samy štýly sa členia na nižšie útvary, ako sú varianty, subvarianty, prípadne diskurzy, pričom každý z útvarov si posluhuje svojimi jazykovými prostriedkami,

10.1.5 Hľadisko času. Niektoré slová sa v priebehu čias prestávajú používať a dostávajú sa na perifériu slovnej zásoby, ako napr. **archaizmy** (zastarané a zastarávajúce slová, ktoré majú v súčasnom jazyku synonymá, t. zn., že pomenovaná vec je platnou súčasťou terajšieho života, zmenilo sa len jej pomenovanie, napr. *amice, žertva, semä*) a **historizmy** (zastarala pomenovaná vec, nie je platná v modernom živote, napr. pomenovanie dávnej meny (*groš, dukát, zlatka* a pod.); na druhej strane vývin spoločnosti si vyžaduje stále nové pomenovania, ktoré v prvej fáze používania často pôsobia ako nezvyčajné – sú to **neologizmy**, ktoré vstupujú do jazyka ako termíny, ale časom sa popularizujú a prijímajú aj v bežnej hovorenej reči, porov. napr. z minulosti slová *raketa, televízor, videorekordér*; s novými technickými objavmi a náhradami

predmetov staršieho obdobia daktoré z nich rýchlo strácajú frekvenciu v reči. S neologizáciou sa vo všeobecnosti stretáme najmä v oblasti elektronickej komunikácie, keďže tá dnes už zasahuje všetky vrstvy spoločnosti. Napr. výrazy *trol*, *trolovať* (chronický kritik, popierač a jeho činnosť), *hejter*, *hejtovať* (nenávisť komentátor a jeho činnosť) a *lajkovať* (vyjadrovať priaznivý postoj na sociálnej sieti) atď. Ako vidieť, uvedené výrazy anglického pôvodu sa veľmi rýchlo čiastočne adaptovali do jazykových štruktúr slovenčiny. Prirodzene, neologizmy sú charakteristické pre jednotlivé vedecko-technické odbory, v ktorých sústavne vzniká niečo nové, a tým sa nastoľuje aj potreba pomenúvať.

10.1.6 Hľadisko sémantiky. Základným sémantickým kritériom členenia slovnej zásoby sú sémantické vzťahy medzi jednotkami určitého jazykového útvaru, napr. súčasnej spisovnej slovenčiny; sú to systémové vzťahy **polysémie**, **homonymie**, **synonymie** a **antonymie**; vzťah **paronymie** je tu okrajový.

10.1.7 Hľadisko slovotvorby. Pri tomto členení sa uplatňuje základný protiklad „základové – odvodené slovo“, podľa ktorého zisťujeme smer motivácie, príslušnosť k slovotvornej čeľadi, hniezdu, sémantickému poľu atď.

10.1.8 Hľadisko gramatiky. Všetky slová sa podľa gramatických a významových vlastností (porov. kategoriálne a subkategoriálne komponenty významu slova) zoskupujú do slovotvorných druhov, ktorých je v slovenčine desať.

10.1.9 Hľadisko apelatívnoš/propriálnosť. Apelatívum je všeobecné podstatné meno neindividualizovaných osôb, zvierat, vecí a javov (*brat*, *pes*, *kniha*, *čas*). Náprotivkom apelatív sú **propriá**, ako mená individualizovaných, jedinečných osôb, zvierat, vecí a javov (*Ján*, *Dunčo*, *Biblia*, *Vianoce*). Hranica medzi apelatívami a propriami je priepustná. Všeobecné substantívum

môže nadobudnúť trvalý jedinečný pomenúvací vzťah, a tak sa stane vlastným menom, napr. *líška* – *Líška* (postava v rozprávke, ale môže to byť aj priezvisko). Zmena funguje aj v opačnom smere *Xantipa* – *xantipa*.

Apelativizácia je proces prechodu proprií do kategórie apelatív bez osobitných slovotvorných formantov, napr. *Wolt* (osobnosť) – *volt* (fyzikálna jednotka), *Kašmír* (geografický názov) – *kašmír* (druh tkaniny). Jav sa nazýva aj deproprializácia alebo deonymizácia, pričom s deonymickou apelativizáciou sa viaže aj derivácia, napr. *Budha* – *budhizmus* (Budhovo učenie).

Proprium je vlastné podstatné meno, z lat. *proprius* „vlastný, zvláštny, výhradný“, ktoré súvisí s prívus „zvláštny, jednotlivý“ (takisto latinské) – porov. *privátny*. Propriá sa rozdeľujú do dvoch základných systémov, v rámci ktorých sa vyčleňujú subsystemy: 1. bionymá (antroponymá a pseudoantroponymá, zoonymá, fytonymá) a 2. abionymá (toponymá, chrématonymá).

Bionymá sú vlastné mená pomenúvajúce živé a kvázi živé bytosti; zahrnujú antroponymá, pseudoantroponymá, zoonymá a fytonymá.

Toponymá sú geografické názvy, vlastné mená prírodného alebo umelo vytvoreného objektu, ktorý je v teréne krajiny pevne fixovaný. Rozlišujú sa viaceré druhy, najčastejšie sú:

choronymá – názvy väčších územných (svetadiely, ostrovy, polostrovy, púšte...) a administratívnych celkov (štáty, krajiny, kraje, okresy, regióny, napr. *Slovensko*, *Liptov*);

ojkonymá (urbonymá) – názvy sídelných objektov (názvy obcí, miest, samôt);

oronymá – názvy nesídelných objektov, napr. terénne názvy horizontálneho členenia (názvy vrchov, dolín atď.);

hydronymá – vodné názvy (názvy prameňov, močiarov, potokov, riek, jazier atď.);

ekonymá – pozemkové a chotárne názvy;

hodonymá – názvy ciest a komunikácií.

Chrématonymá sú vlastné mená objektov, ktoré nie sú pevne fixované v krajine (na rozdiel od toponým, ktoré sú pevne fixované), sú výsledkom ľudskej činnosti s dosahom na ekonomické, politické a kultúrne vzťahy v spoločnosti, napr. názvy výrobkov, firiem, produktov rozmanitej ľudskej činnosti. Bežné chrématonymá sú napr.:

faleronymum (pomenovanie vyznamenaní, medailí, rádov): *Cena Jána Hollého*,

akcionymum (dejinná udalosť): *Nežná revolúcia*,

ergonymum (inštitúcie, organizácie, závody, spolky): *Spolok priateľov piva*,

logonymum (firmy, obchody atď.): *KIA*,

aktonymum, dokumentonymum (významné akty, dokumenty): *Lisabonská zmluva*,

pragmatonymum (výrobky, továrenské značky): *Baťa*,

ideonymum (duchovná kultúra): *Dúhový pochod v Bratislave, Púť Matky Božej na Kalvárii v Nitre*.

Antroponymá sú osobné, vlastné mená človeka, napr. *Eva, Adam, Mária, Jozef* atď. Udelenie mena je súčasťou rodinných a spoločenských rituálov, najčastejšie náboženských (v kresťanstve krst). Vo včasnom stredoveku stačilo na pomenovanie osoby jedno meno (krstné, rodné meno), čo trvalo až do 15. storočia, keď sa oproti jednomennej sústave začala formovať dvojmenná sústava, t.j. meno + prímeno, pričom prímeno sa neskôr od 18. stor. zvyčajne prehodnotilo ako priezvisko. Tak ako krstné mená sa rozdeľujú na ženské a mužské, aj priezviská, pôvodne mužské, dostávajú prechýľovaním ženskú formu: *Kováč – Kováčová*. V rámci priezvisk rozlišujeme rodné priezvisko, t.j. priezvisko vydatej ženy za slobodna (zvyčajne po

otcovi). V našej kultúre zvyčajne žena preberá prechýlenú podobu mužovho priezviska, čo sa často kritizovalo ako výraz sexistického stereotypu, keďže pôvodne základom vzniku ženských priezvisk bol posesívny formant *-ova*. Tento segment sa však časom desémantizoval a zmenil na *-ová*, čím priezvisko už nemá podobu privlastňovacieho adjektíva. Podľa dnešných právnych noriem sa pripúšťa ponechanie rodného priezviska, ale aj možnosť prevziať priezvisko partnerky zo strany muža, pravda, v dekompozičnej forme: *Kováčová* > *Kováč*, čo sa využíva zriedkavo (iba v prípadoch nositeľov hanlivých alebo komicky vyznievajúcich priezvisk).

V katolíckom a pravoslávnom náboženstve sa pri krste smú udeľovať iba mená svätíc a svätcov. Zaujímavosťou v praxi katolicizmu je praktická „zámena“ krstného mena pri vstupe do rehole, keď kandidátka či kandidát prijíma nové, rehoľné meno, ktorým ho oslovujú po celý život, hoci krstné meno sa neeliminuje.

V judaizme dávajú dieťaťu meno rodičia na ôsmy deň po jeho narodení; u chlapcov sa udelenie mena spája s obradom obriezky. Meno bolo výrazom význačnej vlastnosti alebo osobitných okolností, za ktorých sa dieťa narodilo, ale aj nádeje, ktorá sa spájala s novorodencom. Mnohé starozákonné mená vyjadrovali úzky vzťah k Bohu, napr. *Abiáš* (Otec je Pán), *Ahiáš* (Brat je Pán), *Eliáš* (môj Boh je Pán), *Malachiáš* (Pán je Kráľ). Časté sú v židovstve kompozitá s Božím menom *El*: *Daniel*, *Samuel*. Od 4. stor. pred Kristom sa dávali židovským deťom mená po blízkych príbuzných. V období bilingvizmu sa hebrejské meno prekladalo do gréčtiny, tak dieťa získalo dve mená: *Kéfas* – *Peter*, *Tomáš* – *Didymus*. V židovskom staroveku nebolo známe priezvisko, osoba sa označovala buď miestom rodiska (*Jozef z Arimatie*), alebo otcovým menom (*Šimon, syn Jonášov*), prípadne povoláním (*Matúš Colník*).

V judaizme malo meno hlbší zmysel ako len číre identifikačné pomenovanie osoby. Meno sa pokladalo za súčasť duše, bolo telom, ktorým sa duša prejavovala. V mene je čosi z podstaty pomenovaného. Dostať meno znamená dostať moc a požehnanie, s čím súvisí aj obľuba rodokmeňov, ktoré majú vystihnúť podstatu človeka, ktorá prechádza z predkov na potomkov. Človek môže zomrieť, ale jeho podstata zostáva v jeho mene. Preto vyhubenie mena znamená najväčšiu pohromu, úplné zničenie. Je pochopiteľné, že pamätníky holokaustu sú často založené na zápise mien zavraždených.

Rimania mávali tri mená: **praenomen** (osobné meno), **nomen** (rodinné meno) a **cognomen** (priezvisko), napr. *Marcus Antonius Felix*. Osobné meno sa niekedy vynechávalo, napr. *(Gaius) Július Cézar*.

V slovenskom prostredí sa od 15. stor. začala uplatňovať pri pomenovaní osôb dvojmenná sústava (meno a prímeno), ktorá sa, ako sme už uviedli, stala záväznou v 18. storočí (meno a priezvisko). Popri úradnom priezvisku sa dodnes používajú tzv. **živé priezviská**, ktoré vznikajú podľa povolania alebo domáckej podoby, podľa domov a pod., napr. *Jozef Kováč* (rodič bol povoláním kováč), *Jozef Miškov* (otec sa volal Michal) atď. V skutočnosti však sa *Jozef Kováč* oficiálne volá *Jozef Vavák* a *Jozef Miškov* má v občianskom preukaze napísané *Jozef Smidák*. Súbor osobných mien sa nazýva **antroponymia**. Jej výskumom sa zaoberá jazykovedný odbor **antroponomastika**.

Patrocínium je meno patróna chrámu, kostola alebo kaplnky, ktoré označuje Božie osoby (*Trojica, Kristus Kráľ*), atribúty (*Božia Múdrosť*), biblicko-teologické pojmy (*eucharistia, kríž*), udalosti z Ježišovho života (*Zjavenie Pána, Premenenie Pána*) alebo mená anjelov, svätíc a svätcov, pričom v západnom prostredí sa zvyčajne pridávajú vo forme genitívneho prívlastku k

všeobecnému výrazu, napr. *kostol (sv. Štefana)*, vo východnom prostredí má formu zhodného substantívneho atribútu, ktorý predstavuje spojenie všeobecného názvu (*chrám, cerkev*) a vlastného mena (*sv. Štefan, presvätá Bohorodica*), ktoré kontextuálne vystupuje väčšinou samostatne (*Na vršku stojí Presvätá Bohorodica, ísť do Svätého Štefana*); pri vyjadrovaní typológie patrocínií sa typ mena mení na zhodný prívlastok: *svätosvoradský kostol, trojičný chrám* atď.

10.1.10 Hľadisko detské/dospelé.

Pre detské rečové prejavy je charakteristická nízka kompetencia, t. j. schopnosť správne používať jazyk. Preto v detskej reči sa často stretáme s rozmanitými okazionalizmami, zámenami slov, skomoleninami a individuálnymi pomenovaniami. Na druhej strane je pozoruhodné, ako deti v predškolskom veku vnímajú a uplatňujú slovotvornú paradigmaticku. Deti si na základe vrodenej schopnosti imitatívne osvojujú jazyk podľa reči dospelých. Nemusí to byť nevyhnutne materinský jazyk. Dieťa sa naučí ten jazyk alebo tie jazyky, v prostredí ktorých sa vyvíja, ktoré počúva. Je vhodné, keď dospelí vedome korigujú rečové prejavy svojich detí, žiakov atď. Nie je však užitočné, keď dospelí „zmenšujú“ deťom objektívny svet akoby primerane ich veku, a to nadužívaním deminutivizácie. Niektorí rodičia vedú svojim deťom rečový denník, ktorý pozostáva zo záznamov autentických výpovedí a dátumu. Dospelí by sa mali v reči vystríhať používania hrubých, skatologických a vulgárnych slov. Ani manželské a iné hádky dospelých, v ktorých sa často uplatňujú výrazy so silným negatívnym emocionálnym hodnotením, by nemali prebiehať na scéne spoločnej s deťmi, a to ani vo veku dieťaťa, o ktorom sa rodičia mylne nazdávajú, že dieťa ešte nerozumie tematickým zložkám ich konfrontácie, lebo aj tu je dôležitý celkový postoj, negatívny afekt a vôbec citové a pragmatické podložie prehovoru.

10.2 Odraz slovnej zásoby v lexikografii

Lexikografia, z gr. *lexikon* „slovník“ a *grafein* „písať“; odvetvie jazykovedy zamerané na prax tvorby slovníkov; spontánne počiatky lexikografie siahajú do najstaršieho objasňovania slov v tzv. **glosách**, a to priamo v texte alebo na okraji rukopisných kníh; neskôr vznikali **glosáre**, t.j. menšie zbierky slov, napr. názvov liečivých rastlín; v stredoveku vznikali **veršované slovníky** (bohemáre, lebo latinské slová tlmočili českými slovami); známy je rukopis Klaretovho glosára zvaný *Prešporský slovník* z 2. pol. 14. storočia. V rukopise sa zachoval rozsiahly latinsko-slovenský *Kamaldulský slovník* pripisovaný Romualdovi Hadbavnému. Prvý veľký, tlačou vydaný slovník na Slovensku, v ktorom je opis slovenskej slovnej zásoby západoslovenského typu, bol päťdielny, od autora Antona Bernoláka: *Slowár Slowenský, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherský s Repetitóriom* od Juraja Palkoviča; 1825 – 1827; historická hodnota *Slowára* je predovšetkým v tom, že reprezentuje slovenčinu v európskom kontexte. Prvý normatívny slovník súčasnej spisovnej slovenčiny zostavil Peter Tvrдый pod názvom *Slovenský frazeologický slovník* (1931). Najvýznamnejšie lexikografické dielo 20. storočia je *Slovník slovenského jazyka*.

Slovník slovenského jazyka vyšiel v šiestich zväzkoch od r. 1959 do r. 1968 vo Vydavateľstve SAV. Autorský kolektív pracovníkov JÚLŠ SAV viedol hlavný redaktor Štefan Peciar. Posledný zväzok obsahuje časť Dodatky a doplnky, Osobné mená, Slovenské miestne názvy a obyvateľské mená, Zemepisné názvy. Kritika tohto diela odznela na stránkach časopisov *Kultúra slova* (rubrika *Čítame SSJ*), vychodiaca z odlišného chápania jazykovej normy (a spisovnej normy). O nový teoretický výklad normatívnosti sa pričínil najmä Ján Horecký. Posun v chápaní

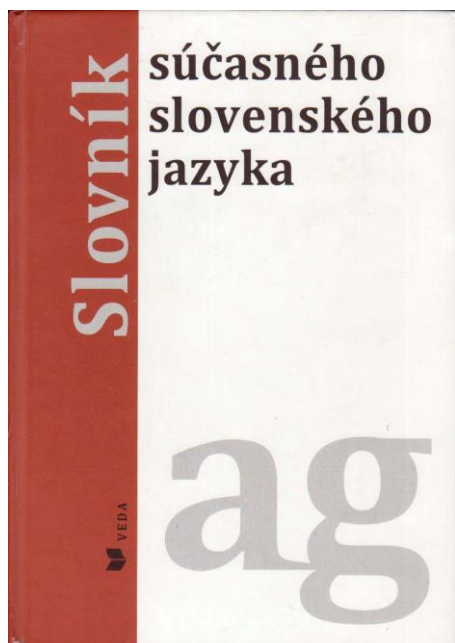
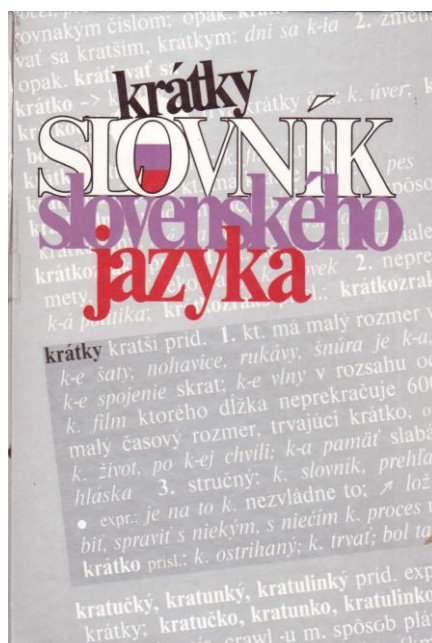
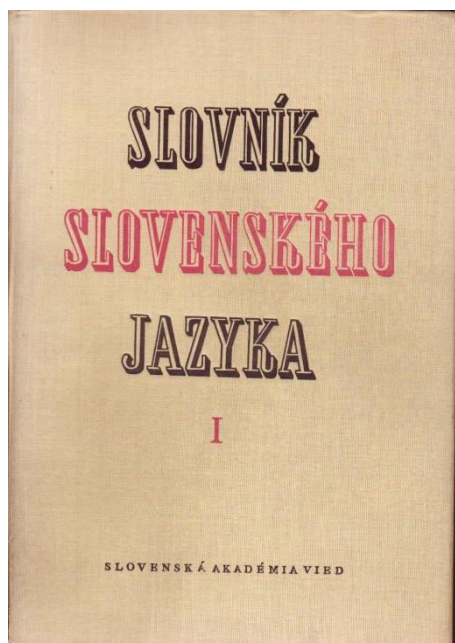
nenormatívnych a neústrojných jazykových prostriedkov sa však odrazil, aj to len čiastočne, až v lexikografických postupoch pri koncipovaní *Krátkeho slovníka slovenského jazyka*, pričom sa v ňom zaviedol aj kvalifikátor pre subštandard.

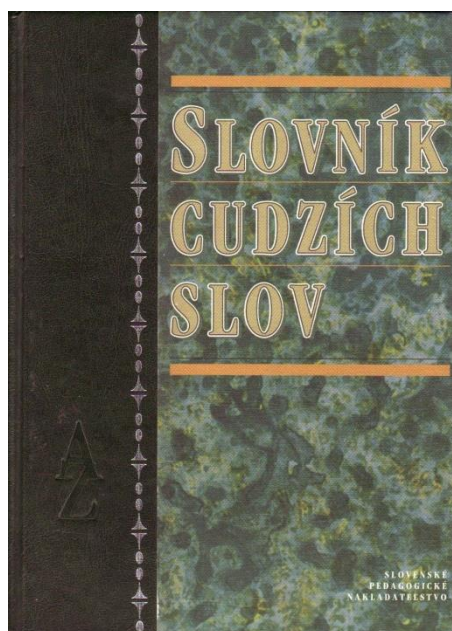
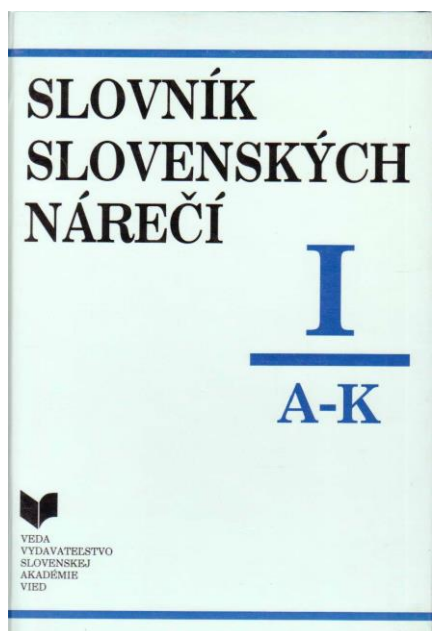
Lexikón je slovník väčšieho rozsahu, napr. náučný lexikón a pod. **Slovník** je lexikografický opis slovnej zásoby usporiadaný podľa určitého princípu; rozlišujú sa **výkladové** a **prekladové** slovníky. V oboch sa slovná zásoba usporadúva abecedne a jednotlivé prvky sa nazývajú **slovníkové heslá**. Slovníkové heslo predstavuje **lexému (slovníkové slovo)**, pričom v prípade polysémického slova sa v jeho rámci pod arabskými číslicami uvádzajú jednotlivé **semémy (významové slová, sémantémy)**; jednotlivé významy lexémy sa štylisticky hodnotia **štylistickým kvalifikátorom** (v prípade štylisticky príznakových slov) a vysvetľujú sa v sémantizácii, pri termínoch v **definícii**; k stavbe hesla patrí uvedenie minimálnej **gramatickej charakteristiky** (zaradenie do slovného druhu, niekedy aj k deklinačnej paradigme), prípadne **výslovnosť** slova alebo jeho segmentu (v hranatých zátvorkách), ďalej **exemplifikácia** v mikrokontextoch; ak je slovo kľúčovým slovom frazémy, uvádza sa aj celá **frazéma** alebo odkaz na ňu pod iným heslom. Pri prekladových slovníkoch sa k heslu uvádza cudzojazyčný **ekvivalent** a dôraz sa kladie na typické spojenia príslušného slova (v mikrokontextoch), vrátane idiomatických.

Z hľadiska rozsahu rozlišujeme **veľké, stredné** a **malé** slovníky. Vreckové alebo tzv. **kolibriče** slovníčky sú určené najmä pre turistiku. Typ veľkého „úplného“ slovníka sa nazýva **tezaurus**. Celé (zachované) slovné bohatstvo sa dá zachytiť len v klasických jazykoch s uzavretou množinou lexém.

Slovník cudzích slov je typ výkladového slovníka, v ktorom sa vysvetľujú významy prevzatých a cudzích slov, ktoré často nemajú domáci ekvivalent, preto dôležitá je tu sémantizácia.

Ukážky slovníkov

Cvičenia

1. Porovnajete výklad vulgárnych slov v úvodnej štúdii KSSJ a v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (SSSJ).

2. Nájdite v spomínanej štúdii v SSSJ príklady na vulgárne slová (vulgarizmy) a hrubé slová a posúďte, prečo tzv. tabuizovaná lexika nie vždy funguje – ako tvrdia zostavovateľky štúdie – ako expresívne vyjadrenie s negatívnym príznakom. Uvedte výpovede, v ktorých dané slová môžu vystupovať s pozitívnym hodnotiacim príznakom.

3. Nájdite aspoň tri ľubovoľné slovníkové heslá v dostupnom výkladovom slovníku a pozorujte ich slovníkovú stavbu hesla podľa tejto štruktúry: heslové slovo – kvalifikátor – sémantizácia – exemplifikácia – frazéma.

4. Pre hovorové slová je typické, že ich hovorovosť sa často spája s inými expresívnymi a časovými hodnotiacimi príznakmi. Nájdite v slovníku slová s kvalifikátormi *hovor. expr.*, *hovor. pejor.*, *hovor. iron.*, *hovor. zastar.*, *hovor. zastaráv.*

5. Posúďte, ktoré z uvedených slov sú historizmy a ktoré archaizmy. Aký je medzi nimi rozdiel?
brtníctvo, bakchanálie, amice, ambrela, baršún (zamat), firhang, grís (krupica), četník, dereš, florén, gilda, dukát, bukréta

6. Vysvetlite, čím sa odlišujú biblické lexikálne jednotky (biblizmy), náboženské slová a cirkevné lexikálne jednotky. Uvedené slová zatriedte do týchto troch skupín.

apokalypsa, askéza, antifóna, diabol, džinizmus, blahorečenie, kóšer, nirvána, filištínsky, exorcista, diakon, encyklika, ornát, pluvíál

7. Komentujte významovú stránku subštandardných slov a ich miesto v slovnej zásobe spisovného jazyka z normatívneho hľadiska.

bacha, blbec, blbý, klidáňko, kľud'as, kľud, kľudný, cimra, grázel, kravina, magneták, náklad'ák, osobák, štamgast, ksicht, šepkanda, kecať, prachy, pikle

8. Nájdite v prekladovom slovníku polysémické heslo a porovnajte jednotlivé ekvivalenty zviazané so semémami danej lexémy.

9. Podľa koncovky svojho priezviska nájdite v *Retrográdnom slovníku slovenčiny* stĺpec slov s identickým zakončením.

10. Nájdite päť neznámych výrazov v *Slovníku slovenských nárečí* a päť podobne nezrozumiteľných výrazov v *Historickom slovníku slovenského jazyka* a oboznámte sa s ich výkladom. Porov. nárečové *švábka* a historické *abba*.

Literatúra

BLANÁR, Vincent: *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava : Veda 1984, 216 s.

BLANÁR, Vincent: *Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii*. Bratislava : Veda 1996, 250 s.

BLICHA, Michal – MAJTÁN, Milan: *Úvod do onomastiky*. Prešov : Pedagogická fakulta UPJŠ Košiciach 1986, 148 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. Bratislava : Veda 1974, 240 s.

BYSTRICKÝ, Jiří: *Mediální diskurs postmoderny*. Praha : Nakladatelství Karolinum 2001, 205 s.

CLARENZ-LÖHNERT, Hildegard: *Negationspräfixe im Deutschen, Französischen und Spanischen*.

Aachen : Shaker Verlag 2004, 206 s.

ČERMÁK, František – BLATNÁ, Renáta a kol.: *Manuál lexikografie*. Jinočany : H&H 1995, 286 s.

DOLNÍK, Juraj: *Lexikálna sémantika*. Bratislava : Univerzita Komenského 1990, 304 s.

DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava : Univerzita Komenského 2003, 106 s.

DOLNÍK, Juraj: *Súčasný slovenský jazyk. Lexikológia (Seminárne cvičenia)*. Bratislava : Univerzita Komenského 2003, 236 s.

Encyklopedia wiedzy o języku polskim. Red. Stanisława Urbańczyka. Wrocław : Ossolinskich Wydawnictwo 1978, 451 s.

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík. Bratislava : Obzor 1993, 520 s.

FURDÍK, Juraj: *Slovenská slovtvorba (Teória, opis, cvičenia)*. Ed. M. Ološtiak. Prešov : Náuka 2004, 200 s.

FURDÍK, Juraj: *Zo slovtvorného vývoja slovenčiny*. Bratislava : SPN 1971, 84 s.

HAYEKOVÁ, Matilda: *Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945*. Bratislava : Univerzita Komenského 1990, 256 s.

HLADKÝ, Juraj: *Hydronymia povodia Nitry*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2004, 293 s.

Hladký, Juraj – Pavlovič, Jozef – Pavlovičová, Kristína – Závodný, Andrej: *Cyrilo-metodské replikácie byzantsko-slovanskej kultúry v interpretácii*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2013, 124 s.

HORÁLEK, Karel: *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd 1955, 487 s.

HORECKÝ, Ján: *Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov*. Bratislava : SPN 1971, 254 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava : Veda 1989, 436 s.

IMRICHOVÁ, Mária: *Logonymá v systéme slovenčiny*. Prešov : Fakulta humanitných a prírodných vied PU 2002, 144 s.

IVANOVÁ – ŠALINGOVÁ, Mária: *Homonymický slovník*. Bratislava : Samo 1997, 213 s.

JAGOSE, Annamarie: *Queer Theory. Eine Einführung*. Berlin : Querverlag 2005, 224 s.

KESSELOVÁ, Jana: *Lingvistické štúdie o komunikácii detí*. Prešov : Náuka 2001, 137 s.

LENZ, Barbara: *Un-Affigierung*. Tübingen : Gunter Narr Verlag 1995, 242 s.

Lexika slovenskej onymie. Zost. J. Hladký – I. Valentová. Bratislava : Veda, vyd. SAV 2010, 442 s.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*. Prešov : Náuka 2000, 146 s.

LOTKO, Edvard: *Lexikální negace v současné češtině*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství 1973, 101 s.

MARTINCOVÁ, Olga: *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha : Univerzita Karlova 1983, 160 s.

MASÁR, Ivan: *Príručka slovenskej terminológie*. Bratislava : Veda 1991, 192 s.

MLACEK, Jozef: *Slovenská frazeológia*. Bratislava : SPN 1984, 160 s.

MLACEK, Jozef: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava : Stimul 2007, 160 s.

MOLLIDOR, Jutta: *Negationspräfixe im heutigen Französisch*. Tübingen : Max Niemeyer Verlag 1998, 262 s.

NAGÓRKO, Alicja a kol.: *Sprachliche Säkularisierung (Westslawisch – Deutsch)*. Hildesheim/Zürich/New York : Georg Olms 2011, 471 s.

NOVOTNÝ, Adolf: *Biblický slovník*. Praha : Kalich 1956, 1406 s.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia*. Bratislava : SPN 1980, 232 s.

ONDRUŠ, Šimon: *Odtajnené trezory slov*. Martin : Matica slovenská. 2000, 244; 2002, 225 s.; 2004, 230 s.

ORAVEC, Ján: *Slovenské predložky v praxi*. Bratislava : SPN 1968, 232 s.

ORAVEC, Ján – PAVLOVIČ, Jozef: *Spisovná slovenčina v televíznej praxi*. Bratislava : Vyd. Československá televízia v SSR 1986, 259 s.

OZEROVA, Nina G.: *Sredstva vyraženija otricanija v russkom i ukrajinskom jazykach*. Kyjev : Naukova dumka 1978, 118 s.

PAVLOVIČ, Jozef: *Konotácia vo vzťahu k charakteristike literárnej postavy*. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, s. 22 – 29.

PAVLOVIČ, Jozef: *Negácia v jednoduchej vete*. Bratislava : Slavistický kabinet SAV 2003, 137 s.

PAVLOVIČ, Jozef: Negation in the Slavic and Germanic Languages. In: Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen, Franz Rainer (eds.), *HSK Word-Formation – An International Handbook of the Languages of Europe*. Zv. 2. Edícia Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (HSK). Berlin/New York : de Gruyter Mouton 2015, s. 1360 – 1373.

PAVLOVIČ, Jozef: Predložka bez ako prostriedok gramatickej negácie. In: *Slovenská reč*, 1991, roč. 56, č. 4, s. 203 – 209.

PAVLOVIČ, Jozef: *Prednášky zo štylistiky slovenčiny*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis 2011, 160 s.

PAVLOVIČ, Jozef: *Prostriedky negácie v spisovnej slovenčine*. In: *Slovenská reč*, 1985, roč. 50, č. 5, s. 265 – 274.

PAVLOVIČ, Jozef: *Slovo a ikona*. Košice – Seňa : Pont 2004, 115 + 12 s. obrazovej prílohy.

PAVLOVIČ, Jozef: *Syntax slovenského jazyka I*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2012, 106 s. Dostupné na: <http://pdf.truni.sk/e-skripta/pavlovic/syntax-1>.

PAVLOVIČ, Jozef: *Syntax slovenského jazyka II*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2012, 65 s. Dostupné na: <http://pdf.truni.sk/e-skripta/pavlovic/syntax-2>.

PAVLOVIČ, Jozef: *Lexikológia slovenského jazyka. Kompendium náuky o slovnej zásobe*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2012, 82 s.

PAVLOVIČ, Jozef: Termíny z oblasti negácie v jazyku. In: *Slovenská reč*, 1989, roč. 54, č. 6, s. 334 – 342.

POTÚČEK, Juraj: *Biblická konkordancia*. Bratislava : Cirkevné nakladateľstvo 1985, 720 s.

RIPKA, Ivor – IMRICHOVÁ, Mária: *Kapitoly z lexikológie a lexikografie*. Prešov : Filozofická fakulta PU 2011, 236 s.

SKLADANÁ, Jana: *Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období*. Bratislava : Veda 1993, 176 s.

Sväté písmo Starého i Nového zákona. Rím : Slovenský ústav sv. Cyrila a Metoda 1995. 2624 s.

ŠKVARENINOVÁ, Oľga: *Paronymický slovník*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá 2004. 216 s.

VLAŠÍN, Štěpán a kol.: *Slovník literární teorie*. Praha : Československý spisovatel 1977. 472 s.